

81
А 98

Г.Т.АХМЕДОВА,
В.А.КАРИМЖОНОВА

ЎЗБЕК ТИЛИ

(ОЛИЙ ЎҚУВ ЮРТЛАРИ, КОЛЛЕЖ ВА
ЛИЦЕЙЛАРНИНГ РУС ГУРУҲЛАРИ УЧУН)

“IJOD DUNYOSI”
ТОШКЕНТ-2001

Г.Т. АҲМЕДОВА,
В.А. КАРИМЖОНОВА

ЎЗБЕК ТИЛИ

*(олий ўқув юртлари, коллеж ва
лицейларнинг
рус гуруҳлари учун)*

«ИЛОД ДУНЫСИ» НАШРИЁТ УЙИ
ТОШКЕНТ - 2001

Филология фанлари доктори, профессор М. Миртожнев
таҳрири остида

Тақризчилар: М. Улуғбек номидаги Тошкент Миллий уни-
верситети Ўзбек филологияси факультети Ўзбек тилшунослиги
кафедраси,

Низомий номли ТДПУ Ўзбек тили ва адабиёти факультети
Умумий тилшунослик кафедраси,

Ў. Шарипова, филология фанлари номзоди,

А. Хусанов, филология фанлари номзоди.

Республика мувофиқлаштириш комиссияси мажлисининг
қарорига (07-11-47 10 банди) биноан ўқув қўлланма чоп этиш-
га тавсия этилди.

Ушбу қўлланма олий ўқув юртлари, коллеж ва лицейлар-
нинг рус гуруҳларида фойдаланиш учун мўлжалланган.

Бошқа дарсликлардан фарқи шундаки, айрим ўринларда ўзбек
тилини рус тили грамматикаси билан чоғиштирилган ва давр
талабидан келиб чиқиб, талабаларни лотин алифбосига асос-
ланган ўзбек тили имлоси билан ҳам таништиришга эътибор
қаратилган.

Аҳмедова Г., Каримжонова В.

А 98

Ўзбек тили: (Олий ўқув юртлари, коллеж
ва лицейларининг рус гуруҳлари учун) - Т.:
«Ижод дунёси» нашриёт уйи, 2000. 144 б.

1. Автордош.

ББК 81. 2

2001

4602000000-05

2001

© Аҳмедова Г., Каримжонова В.
© «Ижод дунёси» нашриёт уйи

СЎЗ БОШИ

Кейинги йилларда давлат тили - ўзбек тилини ўқиш, ўрганиш, ўқитиш ишлари қизгин тус олди. Шу муносабат билан ўрта мактабларда ҳам, махсус ўқув юртларида ҳам, олий ўқув юртларида ҳам рус гуруҳларига ўзбек тили ўқитиш дастурлари ишлаб чиқилди, қўлланма ва дарсликлар ёзилди.

Қўлингиздаги қўлланма эса йиллар давомида кузатилган, ўрганилган, қўлланилган тажрибалар асосида қоғозга туширилди.

Талабаларнинг ўзбек тилини ўзлаштиришлари осон бўлиши учун айрим ўринларда ўзбек тилини рус тили грамматикаси билан чоғиштиришга ҳаракат қилинди.

Ўзбек ва рус тилининг морфологик тизимида айрим грамматик ҳодисалар ҳар икки тилда ҳам мавжуд. Лекин бу ҳодисалар ифодаланиши, маъноси ва бошқа хусусиятлари билан ўзига хосликларга эга. Ишда бундай ҳолатларни қайд этишга, сабабларини ёритишга ҳаракат қилдик. Масалан, ҳар икки тилдаги сон категорияси бунга мисол бўла олади.

Ишда, шунингдек, ўзбек тилида бор, лекин грамматик категория сифатида йўқ бўлган ҳолатларни ёритишга ва бу ўзига хосликнинг сабабини очишга ҳам алоҳида эътибор қаратдик. Масалан, ўзбек тилидаги эгалик категориясининг рус тилида йўқлиги, бу тилда ифодалаш йўллари ва бошқалар шулар жумласига киради.

Бундан ташқари ҳозирги давр талабидан келиб чиқиб, талабаларни қисман лотин алифбоси билан таништириш ҳам эътиборда тутилди. Шундан келиб чиқиб, китобдаги маълум сўз ва матнларнинг лотин алифбосидаги шакли бериб берилди.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ҚОНУНИ

Лотин ёзувига асосланган
ўзбек алифбосини жорий
этиш тўғрисида

Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн учинчи сессиясида 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган

ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ ЎЗБЕКИСТАН

О введении узбекского алфавита
основанного на латинской
графике

Принят 2 сентября 1993
года на тринадцатой сессии
Верховного Совета Респуб-
лики Узбекистана двенадца-
того созыва

Топшириқ: 1. Рус тилига таржима қилинг.

Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1996 йил 24 август XII чақиригида 339-сон қарори билан тасдиқланган.

2. Ўзингиз ҳақингизда ўзбек тилида сўзлаб беринг.

А Л Ф А В И Т

Ўзбек тилида 35 та ҳарф бор. Улардан 33 таси товуш белгилайди, 2 таси (ъ, ь) эса товуш белгиламайди.

Ўзбек алфавитида: ў, қ, ғ, ҳ ҳарфлари ҳам мавжуд.

Ўзбек алфавитида 6 та унли а, и, ў, э, у, о бор. Ёзувдаги е, ё, ю, я ҳарфларининг ҳар бири бир-ундош ва бир унлини ифодалайди.

Рус тилида ҳам 31 та ҳарф, 2 та белги (ъ, ь) бор.

Рус тилида эса: щ, ы бор.

Рус тилида ҳам 6 та унли а, и, у, э, о, ы ва 4 дифтонг; я, е, ё, ю бор.

Лотин ёзувида эса, 29 та ҳарф ва 1 та тутуқ (') белгиси бор. Улардан 6 таси унли, 23 таси ундош, ч (ch), ш (sh), нг(ng) - ҳарф бирикмаси ҳисобланади:

ИЗ ИСТОРИИ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИДАН

Формирование современного узбекского языка имеет длинную историю.

Наши предки - тюрки в IV-VIII вв. пользовались руническим и уйгурским письменами. В VII в. арабы, завоевав Среднюю Азию, объявили арабский язык официальным государственным языком. На арабском языке писались все деловые, религиозные документы, научные и поэтические трактаты. С XI в. до 20-х годов XX в. арабская графика была приспособлена и применялась в узбекском языке. Поэтому все ученые - Аль Хорезми, Фороби, Абу Али ибн Сино, Беруни и другие писали свои произведения как на арабском, так и на узбекском языках.

В 1929 г. узбекский язык перешел на латинскую графику.

В 1940 г. узбекский язык был переведен на кириллицу - то есть в ее основе лежит русский алфавит с некоторыми дополнительными знаками.

Узбекский язык входит в состав тюркских языков также, как азербайджанский, казахский, киргизский, уйгурский, татарский, башкирский, чувашский, якутский, тувинский, хакасский и другие.

Навои был основоположником староузбекского языка.

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ДАВЛАТ ТИЛИ ҲАҚИДАГИ ҚОНУНИ

Ўн биринчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Советининг Ўн биринчи сессиясида 1989 йил 21 октябрда қабул қилинган

ЗАКОН О ГОСУДАРСТВЕННОМ ЯЗЫКЕ УЗБЕКСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Принят одиннадцатой сессией Верховного Совета Узбекистана одиннадцатого созыва 21 октября 1989 года

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИНИНГ ҚОНУНИ

Лотин ёзувига асосланган
ўзбек алифбосини жорий
этиш тўғрисида

Ўн иккинчи чақириқ Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг ўн-учинчи сессиясида 1993 йил 2 сентябрда қабул қилинган

Топшириқ: 1. Рус тилига таржима қилинг.

Ўзбек тилининг асосий имло қоидалари Ўзбекистон Республикаси Олий Кенгашининг 1996 йил 24 август XII чақиригида 339-сон қарори билан тасдиқланган.

2. Ўзингиз ҳақингизда ўзбек тилида сўзлаб беринг.

А Л Ф А В И Т

Ўзбек тилида 35 та ҳарф бор. Улардан 33 таси товуш белгилайди, 2 таси (ъ, ь) эса товуш белгиламайди.

Ўзбек алифбитида: ў, қ, ғ, ҳ ҳарфлари ҳам мавжуд.

Ўзбек алифбитида 6 та унли а, и, ў, э, у, о бор. Ёзувдаги е, ё, ю, я ҳарфларининг ҳар бири бир-ундош ва бир унлини ифодалайди.

Лотин ёзувида эса, 29 та ҳарф ва 1 та тугуқ (') белгиси бор. Улардан 6 таси унли, 23 таси ундош, ч (ch), ш (sh), нг(ng) - ҳарф бирикмаси ҳисобланади:

ЗАКОН РЕСПУБЛИКИ ЎЗБЕКИСТАН

О введении узбекского алфавита
основанного на латинской
графике

Принят 2 сентября 1993
года на тринадцатой сессии
Верховного Совета Респуб-
лики Узбекистана двенадца-
того созыва

Aa - а	Hh - ҳ	Nn - н	Tt - т	Ch ch - ч
Bb - б	Ii - и	Oo - о	Uu - у	G'g' - ғ
Dd - д	Jj - ж	Pp - п	Vv - в	Ng ng - нг
Ee - э	Kk - к	Qq - қ	Xx - х	O'o' - ў
Ff - ф	Ll - л	Rr - р	Yu - й	Sh sh - ш
Gg - г	Mm - м	Ss - с	Zz - з	(') - апостроф

ЎЗБЕК ТИЛИНИНГ ТОВУШ ТИЗИМИ

Гласный «А» - произносится как русский «А»:

Ўзбек тилида:

сана (sana) - дата
мана (mana) - вот
халқ (halq) - народ

рус тилида:

сани - чана (chana)
мало - оз (oz)
халат - аёллар кийими
(ayollar kiyimi)

Гласный звук «И» - в узбекском языке произносится очень кратко, еле заметно. Так как произношение этого звука очень краткое, оно не успевает сформироваться. Например:

бир (б:р) bir - один биз (б:з) biz - мы
анжир (анж:р) anjir - инжир сиз (с:з) siz - вы

В русском языке «и» произносится более долго, чем в узбекском:

зина (zina) - лестница Зина - исм (ism)
нима? (nima?) - что? нитка - ип (ip)

В заимствованных из русского языка словах также произносятся более долго

кино (kino) киоск (kiosk)
кис-кис (kis-kis) килограмм (kilogramm)

и в узбекских словах, где встречается дважды или в паре с «й»:

Навоий (Navoiy) - Наваи кийим (kiyim) - одежда
қийма (qiyma) - фарш қийноқ (qiynoq) - мучение

также слышатся как долгий звук «и».

Гласный звук «Ў» - произносится как русский звук «о»:

қўл (qo'l)	- рука	корень - илдиэ	(ildiz)
кўл (ko'l)	- озеро	корыто - тогора	(tog'ora)
ўқи (o'qi)	- читай	кошка - мушук	(mushuk)
ўғил (o'g'il)	- мальчик	горн - чолғу асбоби	(cholg'u asbobi)

Некоторые слова на русский передаются как:

ўзбек	(o'zbek)	-	узбек
Кўшкўпир	(Qo'shko'pir)	-	Кушкупир
ўртоқ	(o'rtoq)	-	уртак

Гласный звук «Э» в начале узбекских слов произносится несколько дольше, чем русский «Э»:

элак (elak)	- сито	электрон	- электрон (elektron)
эрта (erta)	- завтра, рано	этаж	- қават (qavat)
эркин (erkin)	- свободно	эстафета	- эстафета (estafeta)
эллик (ellik)	- пятьдесят		

В заимствованных словах гласный звук Э может находиться в середине слова:

поэма	- поема (греч.)	дуэль	- duel (франц.)
поэзия	- poeziya (греч.)	дуэт	- duet (итальян.)

Топшириқ: Тез айтишларни ёд олинг.

1. Оқ чойнакка оқ қопқоқ, кўк чойнакка кўк қопқоқ.
(Oq choynakka oq qopqoq, ko'k choynakka ko'k qopqoq).

2. Собир совуқ сувда сузарди.
(Sobir sovuq suvda suzardi).

3. Салим сариқ сабзини саватга санаб солди.
(Salim sariq sabzini savatga sanab soldi).

Гласный звук «У» - произносится более кратко, чем русский «У».

Ўзбек тилида:

сула (supa) - глиняная кровать
 тут (tut) - тутовник
 гул (gul) - цветок

сут (sut) - молоко
 ула (ula) - соединяй
 туз (tuz) - соль

рус тилида:

суп - шўрва (sho'ruva)
 тут - шу ерда (shu erda)
 гул - момақалдиروق
 (momaqaldiroq)

суд - суд (sud)
 Уля - исм (ism)
 утро - тонг (tong)

Топширик: Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг:

Болалик кунларимда,
 Уйқусиз тунларимда
 Кўп эртак эшитгандим,
 Сўйлаб берарди бувим...

Бувимнинг ҳар қиссаси,
 Ҳар бир қилган ҳиссаси.
 Фикримни тортар эди,
 Ҳавасим ортар эди.

Ҳамид Олимжон

**Bolalik kunlarimda,
 Uyqusiz tunlarimda.
 Ko'p ertak eshitgandim,
 So'ylab berardi buvim...**

**Buvingning har qissasi,
 Har bir qilgan hissasi.
 Fikrimni tortar edi,
 Navasim ortar edi.**

Гласный звук «О» - звучит широко и заднеязычно:

Олим (Olim) - имя собственное
 олча (olcha) - вишня
 ош (osh) - плов

омбор (ombor) - склад
 бор (bor) - есть
 оқ (oq) - белый

Этот звук нельзя менять ни в сторону А и ни в сторону русско-го О.

Топширик: Куйидаги ёзилиши бир хил, айтилиши ҳар хил бўлган сузларга аҳамият беринг ва ёд олинг, улар иштирокида гап тузинг.

Ўзбек тилида

от (ot) - лошадь, конь
 ток (tok) - виноградник
 она (ona) - мать

Рус тилида

от - предлог
 ток - электричество
 она - личное местоимение

Топшириқ: Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг.

Саломлашиш одоби

Саломлашиш одобин,
Эсингда тут ҳар доим.
Эрталабки саломни,
Бажо қилгин мулойим.
Эрталабки саломдан,
Янги кун бошланажак.
Қабул қилган каломдан,
Ғуборлар ташланажак.



Salomlashish odobi

Salomlashish odobin,
Esingda tut har doim:
Ertalabki salomni,
Bajo qilgin muloyim.
Ertalabki salomdan,
Yangi kun boshlanajak.
Qabul qilgan kalomdan,
G'uborlar tashlanajak.

ЙОЛАШГАН ҲАҲФЛАР

(Йотированные буквы)

Унли ва ундошларнинг йиғиндисидан ташкил топган ҳаҳфлар:

й + э = е	й + о = ё	й + а = я	й + у = ю
Ye, ye - e	Yo, yo - ē	Ya, ya - я	Yu, yu - ю

В узбекском языке имеются буквы е, ё, ю, я которые обозначают сочетания согласного «й» и соответствующего гласного э, о, у, а.

е - кушай (ye)	ёмон - плохой (yomon)	юз - лицо (yuz)	янги - новый (yangi)
елка-плечи (yelka)	ёнғоқ - орех (yong'oq)	юлдуз - звезда (yulduz)	яёв - пешком (yayov)
енг-рукава (yeng)	ёғ - масло (yog')	юрт - страна (yurt)	яxши - хорошо (yaxshi)
етти - семь (yetti)	ёмғир - дождь (yomg'ir)	юқори - верхний (yuqori)	яна - еще (yana)

Ўзбек тилининг ундош товушлари рус тилининг ундош товушларидан фарқ қилади.

Ўзбек тилида 23 та ундош ва 2 та белги (ъ, ь), рус тилида эса 20 та ундош, 2 та (ъ, ь) белги бор.

Ўзбек тилидаги ў, қ, ғ, ҳ ундошларига рус тилида муқобил товушлар йўқ.

Согласный звук «К» - глубокосаднеязычный (чукур тил орқа), близкий к русскому «К».

қалам (<i>qalam</i>) - карандаш	қадам (<i>qadam</i>) - шаг
қора (<i>qora</i>) - черный	қум (<i>qum</i>) - песок
қаттиқ (<i>qattiq</i>) - твердый, крепкий	қизил (<i>qizil</i>) - красный

Топшириқ: Тез айтишларнинг ўқилишига аҳамият беринг ва ёд олинг:

1. Қамар қаламни Қаҳрамонга қолдирди.
(*Qamar qalamni Qahramonga qoldirdi*).
2. Қарға қақимчи экан, чумчуқ чақимчи экан.
(*Qarg'a qaqimchi ekan, chumchuq chaqimchi ekan*).
3. *Балиқ-балиқ бақалоқ,
Акулага чақалоқ.
Қани энди зўр бўлсанг,
Аквариумдан чиқиб боқ.*

*Baliq, baliq baqaloq,
Akulaga chaqaloq
Qani endi zo'r bo'lsang,
Akvariumdan chiqib boq.*

Топишмоқлар:

Қават- қават қати бор,
Ҳаммага бўлади ёр.
Ҳар қандайин саволга
Жавоб беришга тайёр.

(*Китоб*)

Куш эмас, қаноти бор,
Жуда зўр ғайрати бор.
Лочин унга етолмайди,
Толмас зўр қаноти бор.

(*Самолёт*)

Топишмоқлар:

Qavat-qavat qati bor,
Hammaga bo'ladi yor.
Har qandayin savolga
Javob berishga tayyor.
(*Kitob*)

Qush emas, qanoti bor,
Juda zo'r g'ayrati bor.
Lochin unga yetolmaydi,
Tolmas zo'r qanoti bor.
(*Samolyot*)

Согласный звук «Ғ» - более глубокий, чем русский «г». «Ғ» скользит между основанием языка и нёба:

ғунча (g'uncha) - бутон
ғалла (g'alla) - зерно
ғазал (g'azal) - газель

ғор (g'or) - пещера
ғам (g'am) - горе
ғоя (g'oya) - идея

Согласный звук «Х» - мягко скользящий.

ҳаёт (hayot) - жизнь
ҳаво (havo) - воздух
ҳосил (hosil) - урожай

ҳақиқат (haqiqat) - правда
ҳайкал (haykal) - монумент
баҳо (baho) - оценка

В узбекском языке есть один носовой звук (бурун товуши), который в орфографии передается стечением звук букв - «нг».

онг (ong) - разум
бонг (bong) - колокол
тонг (tong) - рассвет

минг (ming) - тысяча
тенг (teng) - равный
кенг (keng) - широкий

Согласный звук «Ж» - орфоэпия этого звука мягче чем в русском языке:

жаҳон (jahon) - мир
жон (jon) - душа

Жаҳонгир (Jahongir) - имя собств.
жонажон (jonajon) - родной

Произношение звука «Ж» в заимствованных словах не изменяется:

абажур (abajur) - абажур
жаргон (jargon) - жаргон

журнал (jurnal) - журнал
инженер (injener) - инженер

Топшириқ: 1. Тез айтишларни ўқинг ва ёд олинг.

1. Жамила жийдани жойига жойлади.
(Jamila jiydani joyiga joyladi).

2. Жўжа гўжани чўқиди.
(Jo'ja go'jani cho'qidi).

3. Анжир тагида занжир, занжир ёнида анжир.
(Anjir tagida zanjir, zanjir yonida anjir).

2. Ифодали ўқиб, мазмунини рус тилида сўзланг.

Ҳаётни ўтказса ўрганиб сабоқ,
Устоз ҳам, шогирд ҳам бўлмас нўноқ.

Тўқиш-йигириш ҳам билим бирладир,
Дунёни топиш ҳам билим бирладир.

Абдушукур Балхий

В узбекском языке звук «Щ» произносится как «шч» или «ч»:

Щедрин - Шчедрин	борщ - боршч
щит - шчит	мещан - мешчан
щетка - чўтка	

В узбекской орфографии (на письме) и орфоэпии (на слух.) русский гласный «ы» произносится через «И»:

выставка - виставка	мышьяк - мишьяк
сыр - сир	румын - румин

Согласный звук «Ц» произносится твёрдо, употребляется заимствованных словах. В латинской орфографии русская буква *ц* передается в разных словах по-разному:

цирк - sirk	цемент - sement
центнер - sentner	милиция - militsiya

Топшириқ: Қариндош-уруғчиликка доир сўзлар луғатини дафтарингизга ёзинг ва ёд олинг.

Б Ў Ё И Н

(С л о г)

Бир нафас тўлқинида айтиладиган бир ёки бир неча товуш бўгин дейилади.

Сўзнинг бўгинларга ажралиши унинг таркибидаги унлиларнинг миқдорига қараб белгиланади.

Сўзлардаги ундош-унли шакли бўгинга ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам бир хил ажратилади:

ўзбек тилида:

да-да (dada) - отец
эс-ки (eski) - старый

рус тилида:

жа-ра - иссиқ (issiq)
ко-за - эчки (echki)

Сўзда қатор ундош келса, бири биринчи бўғинга, иккинчиси кейинги бўғинга қўшилади:

хуж-жат (hujjat) - документ	пус-тяк - арзимаган (arzimagan)
пид-жак (pidjak) - (устки кийим)	тон-на - (tonna)

Нутқ жараёнида ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам сўз охирида келган баъзи ундошлар жарангсизланади (оглушается).

ўзбек тилида:

мактаб (maktab) - мактап
авлод (avlod) - авлот
барг (barg) - барк

рус тилида:

клуб - клуб
сад - сад
глаз - глаз

Топшириқ: Матнни ўқинг. Ўзингиз ёқтирган спорт ҳақида сўзланг.

УШУ

Ушу, уни чет элда кунфу деб аталади. Икки минг йиллик тарихга эга бўлган гимнастика ҳисобланади. Ушу машқларидаги ҳимоя ва ҳужум усуллари: йўлбарс, айиқ, маймун, кийик, турна, ит, каламуш, илон ва бошқа ҳайвонларнинг ҳимояланиш ва ҳужум қилиш усуллари мукамал ўрганилган ҳолда тadbиқ этилиб юзага келган.

-Ушунинг асосий мақсади жуда ҳам оддий. У соғлом ва яхши инсон бўлишни, кучсизларга ёрдам беришни, ёмон иш қилмасликни, олижаноблик ва инсонийликни тарғиб қилади ва тарбиялайди.

USHU

Ushu, uni chet elda kunfu deb ataladi. Ikki ming yillik tarixga ega bo'lgan gimnastika hisoblanadi. Ushu mashqlaridagi himoya va hujum usullari: yo'lbars, ayiq, maymun, kiyik, tyrna, it, kalamush, ilon va boshqa hayvonlarning himoyalaniish va hujum qilish usullari mukammal o'rganilgan holda tadbiiq etilib yuzaga kelgan.

Ushuning asosiy maqsadi juda ham oddiy. U sog'lom va yaxshi inson bo'lishni, kuchsizlarga yordam berishni, yomon ish qilmaslikni, olijanoblik va insoniylikni targ'ib qiladi va tarbiyalaydi.

Топширик: Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг.

НАВРЎЗ

Баҳор чоғи сувлар оққанда, Гул лолалар кулиб боққанда, Шўх қизчалар чечак таққанда, Наврўз, сени қутлайди халқим!	Элим бунда шодон кулади, Борлиқ гўё нурга тўлади. Бу байрамни ҳамма севади, Наврўз, сени қутлайди халқим!
--	--

Н. Аҳмедова

NAVRO‘Z

Bahor chog‘i suvlar oqqanda, Gul lolalar kulib boqqanda, Sho‘x qizchalar chechak taqqanda, Navro‘z, seni qutlaydi xalqim!	Elim bunda shodon kuladi, Borliq go‘yo nurga to‘ladi. Bu bayramni hamma sevadi, Navro‘z, seni qutlaydi xalqim!
--	---

N. Ahmedova

УРҒУ

(Ударение)

Бўгин ёки сўзнинг бирор фонетик восита орқали ажратилиб айтилиши урғу дейилади. (Произношение одного из слогов слова сильнее другого называется ударением).

Урғу икки хил бўлади: сўз урғуси (словесное ударение) ва мантқ урғуси.

С ў з урғуси сўзнинг бирор бўғинидаги унлига тушса, мантқ урғусида эса гапдаги бирор бўлакка тушади. (Словесное ударение падает на какой-нибудь слог в слове, а логическое ударение на какой-либо член предложения).

Ўзбек тилида урғу унлиларга деярли таъсир қилмайди, чўзиқ талаффуз этилади. Рус тилида эса унли урғули бўғинда аниқ талаффуз қилинади, урғусиз бўғинларда кучсиз ва ноаниқ талаффуз қилинади, яъни редукциялашади.

М и с о л : море, нога, дома// дома

Ўзбек тилида сўз урғуси кўпроқ отларда охириги бўғинга тушади:

тинчлик (tinchlik) - мир,

кўклам (ko‘klam) - весна

Шу сўзларга маълум аффикслар қўшилса, урғу кейинга кўчиб бораверади:

ўроқ - ўроқчи - ўроқчилик - ўроқчиликлар каби.

o'roq - o'roqchi - o'roqchilik - o'roqchiliklar

Доим (равиш-наречие), ҳамма, барча (олмош-местоимение), лекин (боғловчи-союз) сўзларида урғу биринчи бўғинга тушади.

Рус тилида эса урғу сўзнинг турли бўғинида бўлиши мумкин:

Родина (ватан), студент, голова (бош) ва шунга қараб унинг грамматик маъноси фарқланади: рука (қўл-қo'l) - руки (қўллар-қo'llar) каби.

Рус тилида урғу баъзан сўз яшаш функциясини ҳам бажаради. Урғу ўзгариши билан маъно ҳам ўзгаради:

Замок (қулф-qulf)

-

замок (қалъа-qal'a)

мука (ун-un)

-

мука (азоб-azob)

воды (нет чего?-род.п.)

-

воды (мн.число, имен.п.)

Ўзбек тилидаги ўзлашган сўзларнинг урғуси ўзгариши билан янги маънолар келиб чиқади:

Мен астрономияга (от) қизиқаман.

У астрономик соат (сифат) бўйича иш қилади.

Отам академик (от). Академик лугат (сифат).

Жамол физик (от). Физик хосса (сифат) нима?

Камол техникани (от) тушунади. Комил техник асбобларни (сифат) жомажонга жойлади.

Ўзбек тилида мантиқ урғуси гапдаги сўзни мазмун жиҳатдан ажратиб кўрсатиш учун ишлатилади. (Логическое ударение в узбекском языке употребляется для подчеркивания значения какого-либо слова в предложении. Слово, на которое падает логическое ударение, ставится перед сказуемым):

Биз эртага концертга борамиз (на концерт).

(Biz ertaga konsertga boramiz.)

Биз концертга эртага борамиз (завтра).

(Biz konsertga ertaga boramiz.)

Концертга эртага биз борамиз (именно мы).

(Konsertga ertaga biz boramiz.)

Топшириқ: 1. Ўқинг ва ёд олинг.

БОҒИМИЗ БОҒДАЙ БЎЛДИ

Тол экдик, терак экдик,
Ҳаммаси керак, экдик,
Олча, гилос, олхўри,
Олмазор - боғнинг тўри.
Нок, нашвати бир томон -

- Кўклам: экмаслик ёмон!
Шафтоли, шотут, жийда
Ўз жойин топди жуда.
Боғимиз боғдай бўлди,
- Кўнглимиз тоғдай бўлди.

Т. Йўлдош

BOG'IMIZ BOG'DAY BO'LDI

Tol ekdik, terak ekdik,
Hammasi kerak, ekdik,
Olcha, gilos, olxo'ri,
Olmazor - bog'ning to'ri.
Nok, nashvati bir tomon -

- Ko'klam: ekmaslik yomon!
Shaftoli, shotut, jiyda
O'z joyin topdi juda.
Bog'imiz bog'day bo'ldi,
- Ko'nnglimiz tog'day bo'ldi.

T. Yo'ldosh

2. Ҳандаларни ўқиб, рус тилига таржима қилинг.

- *Ўғлингиз яхши ўқийдими? - деб сўради бир аёл кўшнисидан.*
- *Ҳа,- жавоб берди кўшниси. - У ҳамма фанларни янада чуқур ўрганиш учун бир синфда 2 йилдан ўқияпти.*

- *О'ғ'лингиз yaxshi o'qiydimi? - deb so'radi bir ayol qo'shnisidan.*
- *Ha,- javob berdi qo'shnisi. - U hamma fanlarni yanada chuqur o'rganish uchun bir sinfda 2 yildan o'qiyapti.*

Ўқитувчи: - Жимми, ўқувчилар мактабда кўпинча айтадиган сўзлари қайси?

Жимми: - Мен билмайман.

Ўқитувчи: - Баракалла, жуда тўғри топдинг.

Ўқитувчи: - Jimmi, o'quvchilar maktabda ko'pincha aytadigan so'zlari qaysi?

Jimmi: - Men bilmayman.

Ўқитувчи: - Barakalla, juda to'g'ri topding.

СЎЗ ТУРКУМЛАРИ

(Части речи)

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам сўзлар маъноси, морфологик ва синтактик белгиларига қараб гуруҳларга бўлинади. Сўзларнинг бундай бўлиниши сўз туркумлари дейилади. Сўзлар авваллик катта гуруҳга бўлинади:

МУСТАҚИЛ СЎЗЛАР лексик (луғавий) маънога эга бўлиб, номинатив вазифа бажаради, яъни бирор нарсани атайди, номлайди, гапнинг мустақил бўлаги вазифасида кела олади.

М а с а л а и: *От туркуми* (существительное) - предмет маъносини билдиради: *кўча, бино, шаҳар, талаба, олма, сув ...*

От гапда эга, тўлдирувчи, аниқловчи, ҳол, кесим вазифасида келади.

Феъл туркуми (глагол) - ҳаракат-ҳолат билдирувчи (действие, положение) сўзлар: *ўқи, ёз, ўтир, тур, айт, сўра...*

Феъл гапда кесим, унинг функционал шакллари эса аниқловчи, ҳол, тўлдирувчи вазифасида келади.

Сифат туркуми (прилагательное) - белги (признак) билдирувчи сўзлар: *катта, ёруғ, чиройли, ширин, қизил...*

Сифат гапда аниқловчи ва кесим, отлашганда эга, тўлдирувчи вазифасини бажаради.

Сон туркуми (числительное) - сон-санок, миқдорни билдирувчи сўзлар: *бир, беш, етти, ўн, йигирма...*

Сон гапда аниқловчи, айрим ҳолларда кесим, эга вазифасида келади.

Олмош (местоимение) - от, сифат, сон каби сўзлар ўрнида қўлланувчи, предмет, белги, миқдор ҳақида сўроқни билдирувчи сўзлар: *мен, шу, қандай, қачон, қанча...*

Олмош гапда қайси сўз туркуми ўрнида қўлланса, ўша туркум бажарган синтактик вазифаларда келади.

Равиш (наречие действия) - ҳаракат белгисини билдирувчи сўзлар: *тез, бугун, тинч...*

Равиш гапда асосан ҳол вазифасида қўлланади.

МУСТАҚИЛ БЎЛМАГАН СЎЗЛАР: 1) ёрдамчи сўзлар, 2) ундовлар, 3) тақлид сўзлар, 4) модал сўзлардан иборат.



Ёрдамчи сўзлар луғавий (лексик) маънога эга бўлмаиди, гапнинг мустақил бўлаги вазифасида қўлланмаиди, нутқда турли ёрдамчи маъно ва вазифаларда қўлланади. Улар: 1) кўмакчи, 2) боғловчи, 3) юклама.

Ундовлар турли ҳис-ҳаяжон, буйруқ-хитоб кабиларни билдиради: *баракалла, афсус, эҳ, балли*.

Тақлид сўзлар турли товуш ёки тасвирларга тақлидни билдиради: *тақ-тақ, лов-лов, лип-лип*.

Модал сўзлар сўзловчининг ўзи ифодалаётган фикрича турли муносабатларини билдиради: *албатта, балки, чамамда*.

О Т

(Имя существительное)

От - предметликни билдирувчи сўзлар туркуми. Предметлик грамматикада кенг тушунча бўлиб, киши (шахс), нарса, ҳодиса кабиларни ўз ичига олади: *одам (odam), тош (tosh), шовқин (shovqin)* каби. Демак, от туркумига оид сўзлар шахс, нарса-предмет, воқеа, ҳодиса ва шу кабиларни номлайди, уларни атайди.

Маъно хусусиятига кўра отлар: атоқли от ва турдош от, конкрет от ва мавҳум от каби турларга бўлинади.

Атоқли отлар муайян шахс ёки нарсанинг номини *Сарвар (Sarvar), Гавҳар (Gavhar), Дилафруз (Dilafruz), Шохруҳ (Shohruh), Мадина (Madina), Элбек (Elbek), Шаҳзод (Shahzod), Тўрткўз (To'rtko'z)* ит номи, *Тошкент (Toshkent)* жой номини билдиради:

Атоқли отлар фақат бирлик формада қўлланади.

«*Гавҳарлар келди*» каби қўлланса, Гавҳар ва унинг яқинлари, қариндошлари келишди, маъносини билдиради.

Турдош отлар бир турдаги барча нарсаларнинг атовчиси, номи ҳисобланади: *одам (odam-умуман шахс), дарахт (daraxt), олма (olma), ўрик (o'rik), тош (tosh), тоғ (tog'), йўл (yo'l)* каби.

Шахс ёки бошқа нарсани билдиришга кўра отлар икки катта гуруҳга бўлинади: 1) шахс отлари, 2) нарса-предмет билдирувчи отлар.

Шахс отлари шахснинг лавозими, касб-кори ва бошқа жиҳатини билдиради: *олим (olim), табиб (tabib), муаллим (muallim), ўқитувчи (o'qituvchi), ишчи (ishchi)* каби.

Шахс билдирмайдиган отлардан бошқа отларнинг ҳаммаси нарса билдирувчи отлар ҳисобланади: *дала (dala)*, *шаҳар (shahar)*, *уй (uy)*, *гул (gul)*, *гулзор (gulzor)*, *ўроқ (o'roq)*, *пичоқ (pichoq)*, *сув (suv)*, *ҳаво (havo)* ва бошқалар.

Отлар тузилишига кўра қуйидагиларга бўлинади:

1. Содда отлар *туб* ёки *ясама* бўлиши мумкин.

Туб отлар таркибий қисмларга бўлинмайди:

нон (non), *олма (olma)*, *китоб (kitob)*, *қум (qum)*, *кўча (ko'cha)* каби.

Ясама отлар сўз ясалишига асос бўлган қисм ва сўз ясовчидан тузилган бўлади:

ишчи (иш+чи)-ishchi, *синфдош (синф+дош)-sinfdosh*, *ақлли (ақл+ли)-aqli*, *камҳосил (кам+ҳосил)-kamhosil* каби.

2. Кўшма отлар ҳозирги ўзбек тилида мустақил қўлланадиган бирдан ортиқ сўздан (асосан, икки сўздан) тузилган бўлади:

атиргул (atirgul), *тоққайчи (tokqaychi)*, *отиқулоқ (otquloq)*, *қорақурт (qoraqurt)* каби.

3. Жуфт отлар мустақил маъноли ёки бир компоненти (ёки ҳар иккиси) мустақил маъноли бўлмаган сўзлардан тузилиб, умумлаштир, жамлик каби маъноларни билдиради:

бахт-саодат (baxt-saodat), *кўрна-тўшак (ko'rna-to'shak)*, *қариндош-уруғ (qarindosh-urug')*, *боғ-бўстон (bog'-bo'ston)*, *боғ-роғ (bog'-rog')*, *атак-чечак (atak-chechak)*.

4. Такрор сўзлар айна сўзнинг такроридан тузилиб кўплик маъносини билдиради:

қатор-қатор (qator-qator), *хол-хол (hol-hol)*.

Бирикма отлар бирдан ортиқ сўздан тузилади:

Вазирлар Маҳкамаси (Vazirlar Mahkamasi), *олий ўқув юрти (oliy o'quv yurti)* каби.

Топшириқ: 1. Қуйидаги сўзларни таржима қилинг ва улар иштирокида 10 та гап тузинг.

<i>ёт - ёд</i>	<i>роль - руль</i>	<i>табиат</i>	- <i>тиббуёт</i>
<i>yot - yod</i>	<i>rol - rul</i>	<i>tabiat</i>	- <i>tibbiyot</i>
<i>уй - ўй</i>	<i>ўқув - уқув</i>	<i>таржима</i>	- <i>тажриба</i>
<i>uy - o'uy</i>	<i>o'quv - uquv</i>	<i>tarjima</i>	- <i>tajriba</i>

2. Ўзбекистон гимнини ифодали ўқинг ва ёд олинг.

ЎЗБЕКИСТОН ГИМНИ

*Абдулла Орипов сўзи,
Мутал Бурхонов мусиқаси.*

Серқуёш, ҳур ўлкам, элга бахт, нажот,
Сен ўзинг дўстларга йўлдош, меҳрибон!
Яшнагай то абад илму фан, ижод,
Шуҳратинг порласин токи бор жаҳон!

Н а қ о р а т:

Олтин бу водийлар - жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,
Оламини маҳлиё айлаган диёр!

Бағри кенг ўзбекнинг ўчмас иймони,
Эркин, ёш авлодлар сенга зўр қанот!
Истиқлол машғали, тинчлик посбони,
Ҳақсевар она юрт, мангу бўл обод!

Н а қ о р а т:

Олтин бу водийлар - жон Ўзбекистон,
Аждодлар мардона руҳи сенга ёр!
Улуғ халқ қудрати жўш урган замон,
Оламини маҳлиё айлаган диёр!

O'ZBEKISTON GIMNI

*Abdulla Oripov so'zi,
Mutal Burxonov musiqasi.*

Serquyosh, hur o'lkam, elga baxt, najot,
Sen o'zing do'stlarga yo'ldosh, mehribon!
Yashnagay to abad ilmu fan, ijod,
Shuhrating porlasin toki bor jahon!

Naqorat:

Oltin bu vodiylar - jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

Bag'ri keng o'zbekning o'chmas iymoni,
Erkin, yosh avlodlar senga zo'r qanot!
Istiqloq mash'ali, tinchlik posboni,
Haqsevar ona yurt, mangu bo'l obod!

Naqorat:

Oltin bu vodiylar - jon O'zbekiston,
Ajdodlar mardona ruhi senga yor!
Ulug' xalq qudrati jo'sh urgan zamon,
Olamni mahliyo aylagan diyor!

ОТЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

(Образование имён существительных)

Ўзбек тилида сўз ясалишининг асосий усули аффиксация усули бўлганидан ясама отлар ҳам асосан ана шу усул билан ҳосил қилинади. Махсус сўз ясовчи қўшимчалар ёрдамида отнинг лексик-семантик турларига мансуб ясама отлар ҳосил қилинади. Масалан: Шахс отлари.

-чи аффикси. Бу аффикс бир неча хил маънодаги отларни яшаш учун хизмат қилади. Масалан, унинг ёрдамида ясалган қуйидаги шахс отларининг маъноларига эътибор беринг:

Ўзбек тилида:

рус тилида:

ўқитув+чи	(o'qituvchi)	-	учи+тель
денгиз+чи	(dengizchi)	-	мор+як
балиқ+чи	(baliqchi)	-	рыб+ак
трактор+чи	(traktorchi)	-	трактор+ист
буфет+чи	(bufetchi)	-	буфетщица
кабел+чи	(kabelchi)	-	кабельщик
спорт+чи	(sportchi)	-	спортсмен
ўйин+чи	(o'yinchi)	-	игрок, танцовщица

бетон+чи	(betonchi)	-	бетонщик
печка+чи	(pechkachi)	-	печник
иқтисод+чи	(iqtisodchi)	-	экономист
ихтиро+чи	(ixtirochi)	-	изобретатель
адабиёт+чи	(adabiyotchi)	-	литаратор
луғат+чи	(lug'atchi)	-	составитель словаря
ёрдам+чи	(yordamchi)	-	помощник
химоя+чи	(himoyachi)	-	защитник

- шунос аффикси. Бу аффикс сўз ясалиш асосидан англашилган нарса билан шуғулланувчи мутахассис, олим маъносидаги шакл отлари ясайди:

адабиёт+шунос	(adabiyotshunos)	-	литературовед
тил+шунос	(tilshunos)	-	языковед
тарих+шунос	(tarixshunos)	-	историк
хуқуқ+шунос	(huquqshunos)	-	юрист

Ўзбек тилида яна кўп аффикслар турли маънодаги шахс отлари ясаш учун хизмат қилади:

-кор:

ижод+кор	(ijodkor)	-	творец
ғалла+кор	(g'allakor)	-	хлебороб

-хон:

китоб+хон	(kitobxon)	-	книголюб
газет+хон	(gazetxon)	-	читатель газеты

-соз:

соат+соз	(soatsoz)	-	часовщик
асбоб+соз	(asbobsoz)	-	приборостроитель

-паз:

ош+паз	(oshpaz)	-	повар
сомса+паз	(somsapaz)	-	пирожник

-фуруш:

чай+фуруш	(choyfurush)	-	чаепроходец
латта+фуруш	(lattafurush)	-	тряпачник

-боз:

ваъда+боз	(va'daboz)	-	посулы, пустозвон
гуруҳ+боз	(guruhboz)	-	атаман, главарь

-дор:

мансаб+дор	(mansabdor)	-	должностное лицо
байроқ+дор	(bayroqdor)	-	знаменосец

-дош:

ватан+дош	(vatandosh)	-	соотечественник
синф+дош	(sinfdosh)	-	одноклассник

Топширик: Юқоридаги сўзларни ёд олинг, улар ишги роки-
да 10 та гап тузинг.

Жой, макон билдирувчи от ясовчилар:

-зор:

лола+зор	(lolazor)	- луг, усеянный тюльпанами
гул+зор	(gulzor)	- цветник

-лок:

қиш+лок	(qishloq)	- деревня, село
тош+лок	(toshloq)	- каменистое место

-истон:

гул+истон	(guliston)	- цветущий край
қабр+истон	(qabriston)	- кладбище

-хона:

қабул+хона	(qabulxona)	- приёмная
дарс+хона	(darsxona)	- аудитория

Асбоб-қурол номини билдирувчи қўшимчалар:

-гич (-кич) :

ўлча+гич	(o'lichagich)	- измеритель
ўчир+гич	(o'chirgich)	- резина, (огнетушитель)
пурка+гич	(purkagich)	- опрыскиватель
эрит+кич	(eritkich)	- растворитель

Ўзбек тилида турли нарсаларнинг номини билдирувчи, шунингдек мавҳум нарсаларни билдирувчи от ясовчилар ҳам бор:

супур+ги	(supurgi)	- веник
тўпла+м	(to'plam)	- сборник
яхши+лик	(yaxshilik)	- доброта
қоронғу+лик	(qorong'ulik)	- темнота
тирик+чилик	(tirikchilik)	- жизнедеятельность
деҳқон+чилик	(dehqonchilik)	- земледельчество
хурсанд+чилик	(xursandchilik)	- веселье
суз+ма	(suzma)	- сузьма
чўз+ма	(cho'zma)	- чузма

Топшириқ: Куйидаги сўзларни таржима қилинг ва гап тузинг:

аср - асир

ориқ - ариқ

зирак - зийрак

аср - asir

ориқ - ariq

зирак - ziyrak

мой - май

орден - ордер

бетон - бидон

той - тау

orden - order

beton - bidon

ОТНИНГ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИ

Шуни унутмаслик керакки, рус тилида жонли (одушевленные) ва жонсиз (неодушевленные) отларга ажратилади.

Жонли предметлар (человек, Оля, отец, студент, собака, орёл, курица, муравей, друг...) **кто?** сўроғига жавоб бўлади.

Жонсиз предметлар (город, река, земля, камень, стол, машина, дом...) **что?** сўроғига жавоб бўлади.

Ўзбек тилида эса жонлилик ва жонсизлик категорияси йўқ.

Ўзбек тилида **ким?** сўроғи фақат кишиларга нисбатан ишлатилса (*Салима, Гулзода, бола, аёл, ота, ука, сингил...*), (*Salima, Gulzoda, bola, ayol, ota, uka, singil*) **нима?** сўроғи бошқа ҳамма предметларга, ҳайвонларга, ҳашаротларга ва ҳоказоларга берилади.

Ўзбек тилида отнинг уч хил грамматик категорияси бор: сон категорияси, эгалик категорияси, келишик категорияси.

СОН КАТЕГОРИЯСИ

Сон категорияси предметнинг бирлик ва кўпликка бўлган муносабатини билдиради. Бирлик сон шакли махсус грамматик кўрсаткичга эга эмас. Кўплик шакли эса -лар қўшимчаси билан ясалади:

бирлик

кўплик

китоб - kitob

китоблар - kitoblar

талаба - talaba

талабалар - talabalar

шаҳар - shahar

шаҳарлар - shaharlar

Ўзбек тилида отнинг баъзи турлари кўплик шаклида қўлланмайди. Шу жумладан:

Ўзбек тилида:

рус тилида:

а) мавҳум (абстракт) отлар:

болалик	(bolalik)	-	детство
ёшлик	(yoshlik)	-	молодость
қаҳрамонлик	(qahramonlik)	-	героизм
деҳқончилик	(dehqonchilik)	-	земледельчество
талабалик	(talabalik)	-	студенчество

б) доналаб саналмайдиган:

тўз	(tuz)	- соль	ун	(un)	- мука
мой	(moy)	- масло	сут	(sut)	- молоко
шакар	(shakar)	- сахар	ёғ	(yogʻ)	- масло

Айрим отлар ўзбек тилида фақат бирликда, рус тилида эса фақат кўпликда ишлатилади:

қайчи	(qaychi)	-	ножницы
кепак	(kerpak)	-	отруби

Отнинг -лар қўшимчаси, кўплик шакли аниқ миқдордаги кўпликни эмас, балки мавҳум, миқдори аниқ бўлмаган кўпликни, яъни бирдан ортиқ миқдордаги кўпликни билдиради:

бинолар (binolar), боғлар (bogʻlar), дарёлар (daryolar), гуллар (gullar).

Миқдор (соннинг) аниқ кўплиги, миқдор билдирувчи сўзлар - сонлар билан ифодаланади.

Қиёсланг: *машиналар (mashinalar)* - мавҳум, ноаниқ кўплик
20 та машина (20 ta mashina) - аниқ миқдордаги кўплик.

Отнинг баъзи турлари -лар қўшимчаси билан қўлланганда кўпликдан бошқа маъно ифодаланади. Масалан:

а) киши отлари якка шахсни ифода этади, -лар қўшилганда эса кишилар гуруҳи, оиласи (коллектив, семья)ни билдиради:

Сарварлар жўнаб кетди - Sarvarlar joʻnab ketdi.

б) географик жой номлари -лар билан қўлланганда, шу от билдирган жойнинг каттароқ, кенгроқ қисмини билдиради:

Самарқандларга бордик - Samarqandlarga bordik.
Бухороларни томоша қилдик - Buxorolarni tomosha qildik.

в) маъно кучайтириш учун ишлатилади:

Уйқуларим ўчиб кетди - Uyqularim o'chib ketdi.
Тилларим осилди - Tillarim osildi.
Бошларимни оғритдинг - Boshlarimni og'ritding.

г) хурмат маъносида ишлатилади:

Акаларим (братъя) келди - Akamlar (brat) keldi.
Akalarim keldi - Akamlar keldi.

-лар кўплик аффикси кўшилмайдиган ҳоллар ҳам бор:

1) баъзи отлар бирлик формада бўлиб, айрим предметларнинг тўдасини билдиради.

Майдонга халқ тўпланиб бўлди - Maydonga xalq to'planib bo'ldi.
Армия сафланди - Armiya saflandi.
У тўдага яқинлашма - U to'daga yaqinlashma.

2) атоқли отлардан планета ва юлдуз номлари:

Қуёш чарақлаб турарди - Quyosh charaqlab turardi.
Марсни тасаввур қилолмайман - Marsni tasavvur qilolmayman.
Энг ёруғ юлдузлар Хулкар ва Зухродир. - Eng yorug' yulduzlar Hulkar va Zuhrodir.

Предметнинг миқдорий кўплиги махсус сўзлар ёрдамида ҳам ифодаланади:

М а с а л а н:

а) кўп сўзи билан:

Элбек кўп кабутар боқади.
(Elbek ko'p kabutar boqadi).

б) сонлар билан:

Рейтинг йигиндиси элликка етди.
(Reyting yig'indisi ellikka yetdi).

в) такрор сўзлар билан:

Дўконга қоп-қоп ун тушди.
(Do'konga qop-qop un tushdi).

Бозорга машина-машина қовун тўширишди.
(Bozorga mashina-mashina qovun tushirishdi).

Ўзбек тилида бирлик сон шакли, яъни отнинг -лар қўшимчасини олмаган шакли аниқ бирликни билдирмайди - бир дона маъносини қатъий қайд этмайди. Масалан, **китоб** шакли ҳаммавақт «бир китоб» («бир дона китоб») маъносини билдиравермайди. Шунинг учун ҳам -лар қўшимчасини олмаган (бирлик шакл деб қаралувчи) шакл, сон-миқдорнинг кўплигини билдирувчи сўзлар билан ҳам қўлланаверади.

М а с а л а н :

Кўп китоб олдим. - (Ko'p kitob oldim.)

Ун талаба барча имтиҳонларни аъло баҳоларга топширди.-

(O'n talaba barcha imtihonlarni a'lo baholarga topshirdi.)

Рус тилида эса бундай эмас, бундай ҳолларда от албатта, кўплик шаклида қўлланади.

М и с о л :

Книга мой друг. - Я купила много книг.

Одна книга (ед.ч.) - Десять книг (мн.ч.) - Хорошие книги (мн.ч.)

Топшириқ: Таржимаи ҳолингизни ўзбек тилида ёзинг.

ЭГАЛИК КАТЕГОРИЯСИ

(Категория принадлежности)

Предметнинг уч шахсдан (сўзловчи, тингловчи, ўзгадан) бирига тегишли эканлигини билдирувчи от шакллари ва уларга хос маънолар бирлиги эгалик категорияси дейилади. Эгалик категориясининг сонга кўра икки тури: бирлик ва кўплик; шахсга кўра уч тури: биринчи шахс, иккинчи шахс ва учинчи шахс тури ва ҳар бирининг ўз шакли бор.

шахс

бирлик

кўплик

I	<i>она+я</i> (<i>onam</i>) <i>моя мама</i>	<i>уй+им</i> (<i>uyim</i>) <i>мой дом</i>	<i>она+миз</i> (<i>onamiz</i>) <i>наша мама</i>	<i>уй+имиз</i> (<i>uyimiz</i>) <i>наш дом</i>
II	<i>она+нг</i> (<i>onang</i>) <i>твоя мама</i>	<i>уй+инг</i> (<i>uying</i>) <i>твой дом</i>	<i>она+нгиз</i> (<i>onangiz</i>) <i>ваша мама</i>	<i>уй+ингиз</i> (<i>uyingiz</i>) <i>ваш дом</i>
III	<i>она+си</i> (<i>onasi</i>) <i>его мама</i> (<i>eë</i>)	<i>уй+и</i> (<i>uyi</i>) <i>его дом</i> (<i>eë</i>)	<i>она+си</i> (<i>onasi</i>) <i>их мама</i>	<i>уй+и</i> (<i>uyi</i>) <i>их дом</i>

Рус тилида отларнинг, ўзбек тилидаги каби эгалик, қарашлилик маъносини билдирувчи шакллари ва бундай шаклларни ясовчи аффикслар йўқ. Демакки, отларнинг бундай (эгалик) категорияси ҳам йўқ. Ўзбек тилидаги эгалик шаклларига хос маънолар рус тилида махсус сўзлар, уларнинг шакллари билан ифодаланади. Бу сўзлар боғланиб келган от эса шакл жиҳатидан ўзгармайди.

шахс

бирлик

кўплик

I	<i>акам</i> (<i>akam</i>) <i>мой брат</i>	<i>қаламим</i> (<i>qalamim</i>) <i>мой қарандаш</i>	<i>акамиз</i> (<i>akamiz</i>) <i>наш брат</i>	<i>қаламимиз</i> (<i>qalamimiz</i>) <i>наши қарандаши</i>
II	<i>аканг</i> (<i>akang</i>) <i>твой брат</i>	<i>қаламинг</i> (<i>qalaming</i>) <i>твой қарандаш</i>	<i>акангиз</i> (<i>akangiz</i>) <i>ваш брат</i>	<i>қаламингиз</i> (<i>qalamingiz</i>) <i>ваши қарандаши</i>
III	<i>акаси</i> (<i>akasi</i>) <i>его брат</i>	<i>қалами</i> (<i>qalami</i>) <i>его қарандаш</i>	<i>акалари</i> (<i>akalari</i>) <i>их братья</i>	<i>қаламлари</i> (<i>qalamlari</i>) <i>их қарандаши</i>

Ўзбек тилида қарашлилик маъноси сўзнинг -ники қўшимчаси шакли билан ҳам ифодаланади: китоб укамники (*kitob ukamniki*) каби. Лекин уни отнинг эгалик категорияси шакллари қаторига қўшиш мумкин эмас. Чунки бу шакл эгалик шакллари каби шахс ва сон маъносига эга эмас (бундай маънони билдир-

майди. Шунинг учун ҳам отнинг эгалик шакллари ҳам қўшила-
веради:

шахс	бирлик	кўплик
I	<i>дўстимники</i> (do'stimning)	<i>дўстимизники</i> (do'stimizniki)
II	<i>дўстингники</i> (do'stingniki)	<i>дўстингизники</i> (do'stingizniki)
III	<i>дўстиники</i> (do'stiniki)	<i>дўслариники</i> (do'slariniki)

Қолаверса, -ники аффиксли сўз, эгалик шакллари дан фарқ-
ли ҳолда, кесим вазифасида қўлланади:

Бу китоб сизники (Bu kitob sizniki) - *Эта книга ваша*
Ана у кўйлак меники (Ana u ko'yлак meniki) - *Вон то платье мое.*
Ўша ҳовли Диляники (O'sha hovli Dilyaniki) - *Тот двор Дили*

Топшириқ: Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг. Эгалик
қўшимчалари қўшилган сўзларни топиб, тушунтиринг.

Ҳамза, Навоий эли,
Халқларнинг жон-дили.
Зафар тўла ой, йили
Фаровон хур диёрим.

Ўғил-қизинг мард, полвон,
Тог қўтарган қаҳрамон,
Доим бўлгин соғ, омон,
Меҳрибон хур диёрим.

Hamza, Navoiy eli,
Xalqlarning jon-dili.
Zafar to'la oy, yili
Farovon hur diyorum.

O'g'il-qizing mard, polvon,
Tog' ko'targan qahramon,
Doim bo'lgin sog', omon,
Mehribon hur diyorum.

Топшириқ: Ўзбек миллий таомларининг номларини ёзинг.
Бирор миллий таомнинг тайёрланишини гапириб беринг.

КЕЛИШИК КАТЕГОРИЯСИ

(Категория падежа)

Отнинг бошқа сўзлар билан синтактик муносабатини кўрсатувчи маънолар ва бу маъноларни ифодаловчи формалар системаси келишик категорияси дейилади.

Ўзбек тилида олти келишик мавжуд: 1) бош келишик, 2) қаратқич келишиги, 3) тушум келишиги, 4) чиқиш келишиги, 5) жўналиш келишиги, 6) ўрин пайт келишиги.

Бош келишик ўзбек тилида махсус морфологик кўрсаткичга эга эмас.

1. БОШ КЕЛИШИК

Сарвар	(Sarvar)	-	
ўқувчи	(o'quvchi)	-	ким?
ишчи	(ishchi)	-	
китоб	(kitob)	-	
қуёш	(quyosh)	-	нима?
Тошкент	(Toshkent)	-	
аудитория	(auditoriya)	-	қаер?

Бош келишик ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам махсус морфологик кўрсаткичга эга эмас.

Бош келишикда келган сўз гапда ҳар икки тилда ҳам қуйидаги вазифаларда келади:

а) гапда эга (подлежащее) вазифасида келади:

Депутат (<i>ким?</i>) - халқ вакили. (Deputat (kim) - xalq vakili).	- Депутат (<i>кто?</i>) - представитель народа.
Шоҳруҳ (<i>ким?</i>) болалар ичида энг кичиги эди. (Shohruh (kim?) bolalar ichida eng kichigi edi).	- Шахрух (<i>кто?</i>) был самым маленьким среди ребят.

б) гапда кесим (сказуемое) бўлиб келади:

Навоий - буюк шоир (ким?)
(Navoiy - buyuk shoir) (kim?)

- *Навои - великий поэт*
(кто?)

Биз сиз билан эски дўстмиз
(ким?)
(Biz siz bilan eski do'stmiz (kim?)

- *Мы с вами старые друзья*
(кто?)

в) гапда ундалма (обращение) бўлади:

*Раъно, кеча нима учун кон-
цертга келмадинг?*
(Ra'no, kecha nima uchun
konsertga kelmading?)

- *Раъно, почему не пришла*
вчера на концерт?

Тарихдан беш олдим, дўстим.
(Tarixdan besh oldim, do'stim).

- *Друг, я получил по истории*
пятёрку

г) изоҳловчи (приложение) бўлади:

Илгари аёл-шифокорлар жуда
кам эди.
(Ilgari ayol-shifokorlar juda kam edi).

- *Женщин-врачей раньше было*
очень мало.

Бош келишиқдаги от кўмакчи сўзлар билан келиб, гапда ҳол, тўлдирувчи вазифасида келади:

1. *Қани шундай баҳор бўлса,*
Олам узра ёйса гул.

(Qani shunday bahor bo'lsa,
Olam uzra yoysa gul).

Э. Воҳидов

E. Vohidov

2. *Вазира билан саёҳатга бордим* (Vazira bilan sayohatga bordim.)

Топшириқ: Матнни рус тилига таржима қилинг, мазмунини ўзбек тилида сўзланг.

Сандиқ. Ўзбек тилидаги бу сўз грекча сундуксон сўзининг ўзгарган формасидир. У, савдо муносабатлари натижасида тилимизга XIII-XIV асрларда кириб келган. Сандиқ дастлаб «ёғочдан ясалган, қулфланувчи, савдо моллари сақланадиган идиш» маъносида ишлатилган. Савдогарлар ўз молларини шундай идишда олиб юрганлар.

Рус тилшуноси Н.М.Шанскийнинг кўрсатишича, бу грекча сўз XV асрда туркий тилларидаги маъноси билан рус тилига ўзлашган. Маълумки, туркий халқлар Россия билан қадимдан савдо муносабатларида бўлганлар. Бошқа бир қанча сўзлар қатори с а н д и қ сўзи ҳам («сундук» формасида) шу муносабат воситасида рус тилида ўзлашган.

Сандиқ. О'zbek тилидаги бу со'з грекча sundukson со'zining о'zgargan formasidir. U, savdo munosabatlari natijasida tilimizga XIII-XIV asrlarda kirib kelgan. Sandiq dastlab «yog'ochdan yasalgan, qulflanuvchi, savdo mollari saqlanadigan idish» ma'nosida ishlatilgan. Savdogarlar о'z mollarini shunday idishda olib yurganlar.

Rus tilshunosi N.M.Shanskiyning ko'rsatishicha, bu grekcha со'z XV asrda turkiy tillaridagi ma'nosi bilan rus tiliga o'zlashgan. Ma'lumki, turkiy xalqlar Rossiya bilan qadimdan savdo munosabatlarida bo'lganlar. Boshqa bir qancha so'zlar qatori sandiq so'zi ham («sunduk» formasida) shu munosabat vositasida rus tilida o'zlashgan.

Олмос. Грекча адамас сўзининг ўзгарган шаклидир. У ўзбек тилига грек тилидан тўппа-тўғри эмас, араб тили орқали олмас шаклида XII-XIII асрларда ўтди ва «мустаҳкам», «қаттиқ жисм» маъносида ишлатилади. Олмос сўзи бошқа туркий тиллар таркибида ҳам учрайди. Бу сўз туркий тиллар орқали XIV асрда рус тилига (алмаз) ўтди.

Olmos. Grekcha adamas со'zining о'zgargan shaklidir. U о'zbek tiliga grek tilidan to'ppa-to'g'ri emas, arab tili orqali olmas shaklida XII-XIII asrlarda o'tdi va «mustahkam», «qattiq jism» ma'nosida ishlatiladi. Olmos so'zi boshqa turkiy tillar tarkibida ham uchraydi. Bu so'z turkiy tillar orqali XIV asrda rus tiliga o'tdi.

2. ҚАРАТҚИЧ КЕЛИШИГИ

Ўзбек тилида қаратқич келишигидаги сўз -нинг аффиксини олиб, *кимнинг? ниманинг? қаернинг?* сўроқларига жавоб бўлади.

Рус тилида эса тартиб бўйича иккинчи падеж родительный-дир. Лекин қаратқич келишиги дегани эмас, чунки родительный сўзининг таржимаси сўзма-сўз «ота-она» деган маънога тўғри келади. Бундай номдаги келишик ўзбек тилида йўқ.

Родительный падеж кого?, чего? сўроқларига жавоб бўлади.

1. Книга Сарвара (м.р.,р.п. (чья?) - *Сарварнинг китоби*
(**Sarvarning kitobi**)
2. Дядя Гулзоды (м.р.,р.п. (чей?) - *Гулзоданинг тоғаси*
(**Gulzodaning tog'asi**)
3. Содержание постановления (с.р., р.п. (чего?) - *Қарорнинг мазмуни*
(**Qarorning mazmuni**)
4. Предложение декана (с.р., р.п. чьё?) - *Деканнинг таклифи*
(**Dekanning taklifi**)
5. Бабушкины сказки (чьи? ж.р.мн.ч) - *Бувимнинг эртаклари*
(**Buvingning ertaklari**)
6. Рыбий жир (чей? м.р.р.п.) - *Балиқ мойи*
(**Baliq moyi**)

Ўзбек тилидаги қаратқич келишиги ва рус тилидаги родительный падежи предмет ва унга хос белги муносабатини англатади:

- | | |
|--|--------------------|
| <i>қоғознинг ранги</i>
(qog'ozning rangi) | - цвет бумаги |
| <i>мақоланинг сарлавҳаси</i>
(maqolaning sarlavhasi) | - заголовок статьи |
| <i>денгизнинг суви</i>
(dengizning suvi) | - морская вода |

Ўзбек тилида қаратқич келишиги белгили (оформленный) ва белгисиз (неоформленный) қўлланади.

Белгили қаратқич келишигидаги сўз бир предметнинг аниқ иккинчи предметга тегишли эканини англатади ва -нинг аффикси билан ёзилади.

У қуйидаги ҳолларда қўлланади:

а) реал, аниқ, яъни предметнинг қонкрет бир шахсга қарашлилигини ифодалаганда;

- | | | |
|-------------------|-------------------------------|----------------|
| Шоҳруҳнинг оёғи | (Shohruhning oyog'i) | - Ноги Шахруха |
| Гулзоданинг юзи | (Gulzodaning yuzi) | - Лицо Гулзоды |
| Сарварнинг қулоғи | (Sarvarning qulog'i) | - Уши Сарвара |

б) қаратқич келишигидаги сўз манбани ифодалаганда (если слова употребляются в значении источника чего-то):

- | | | |
|--|---|---------------------|
| <i>Ўқитувчининг фикри</i>
(O'qituvchining fikri) | - | мысли преподавателя |
|--|---|---------------------|

Талабанинг маърузаси - доклад студента
(Talabaning ma'ruzasi)

в) қаратқич келишигидаги сўз -лар аффиксини олганда:

тенгдошларимнинг ҳаёти - жизнь ровесников
(tengdoshlarimning hayoti)

узумларнинг тури - сорта винограда
(uzumlarning turi)

г) бутуннинг қисмини англаганда (часть целого):

уйнинг бурчаги - уголок дома
(uyning burchagi)

кунларнинг бирида - в один из дней
(kunlarning birida)

д) қаратқич келишигидаги сўз эгалик аффикси олганда:

кафедрамизнинг мудири -заведующий нашей
(kafedramizning mudiri) кафедрой

е) қаратқич келишигидаги сўз билан қаралмиш ўртасида бош-қа-сўзлар қўлланганда:

Ўзбекистоннинг машҳур кишилари -Знатные люди Узбекистана
(O'zbekistonning mashhur kishilari)

Давлатимизнинг ҳар бир фуқаро -Каждый гражданин госу-
си билим олиш ҳуқуқига эга. дарства имеет право на
(Davlatimizning har bir fuqarosi bilim olish huquqiga ega.) учёбу.

Белгисиз қаратқич келишигидаги сўз эса бир предметнинг иккинчи бир предметга умуман тегишлилигини англатади ва -нинг аффиксисиз ишлатилади. У қуйидаги ҳолларда қўлланади:

а) қаратқич келишигидаги от абстракт отлардан бўлганда:

виждон амри (vijdon amri) - веление сердца
ақл кучи (aql kuchi) - сила ума

ҳақиқат йўли (haqiqat yo'li) - путь истины

б) қаратқич келишигидаги от атрибутив бирикма ҳолида келганда:

йўл азоби (yo'l azobi) - дорожные муки
ватан ишқи (vatan ishq) - любовь к Родине

в) қаратқич келишигида келган сўз ой, кун, пайт, фасл номларини билдирганда:

шанба кун (shanba kuni) - в субботу
бахор ҳавоси (bahor havosi) - весенняя погода
саҳар чоғи (sahar chog'i) - на рассвете

г) предметларнинг бир-бирига бўлган муносабатини билдирганда:

университет ректори (universitet rektori) - ректор университета
шаҳар ҳокими (shahar hokimi) - мэр города
дарё қирғоғи (daryo qirg'og'i) - берег реки

д) қаратқич келишигидаги сўз тур (сорт, вид, род) маъноси-ни ифодалаганда:

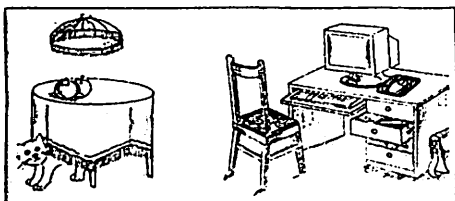
чўл қовунлари (cho'l qovunlari) - дыни пустыни
колхоз касалхонаси (kolhoz kasalxonasi) - колхозная больница

е) қаратқич келишигидаги сўзлар бир-бирига тобе ҳолда бирин-кетин келганда энг сўнггисидан олдингилари белгисиз бўлади:

Тошкент Давлат университети тарих факультети 1-курсининг талабалари мусобақада ғолиб чиқди. - Студенты первого курса исторического факультета ТашГУ победили на соревновании.
(Toshkent Davlat universiteti tarix fakulteti 1-kursining talabarlari musobaqada g'olib chiqdi.)

Қаратқич келишигидаги сўз кўмакчилар билан ҳам муносабатга киришади. Бунда қаратқич келишигидаги сўз белгили ёки белгисиз ҳолатда бўлиб кўмакчи сўз билан аналитик форма ҳосил қилади ва гапда битта синтактик вазифа бажаради:

ҳафта ўртасида (hafta o'rtasida) - середина недели
адир тагида (adir tagida) - под холмом
кинотеатр олдида (kinoteatr oldida) - около (возле) кинотеатра



стол усти (stol usti) - *верх стола*
стол олди (stol oldi) - *перед стола*
стол ичи (stol ichi) - *нутро стола*
стол орқасида (stol orqasida) - *за столом*
стол ўртаси (stol o'rtasi) - *середина стола*
стол ёни (stol yoni) - *сторона стола*
стол(лар) ораси (stollar orasi) - *между столами*

Топшириқ: Матни рус тилига таржима қилинг:

Товар. Бу сўз жонли ва жонсиз мол маъносида ўзбек ва бошқа туркий тилларда қадимдан ишлатилади. Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғатит-турк» (XI) асарида хабар берилишича товар фақат ўғуз лаҳжасида ишлатилган ва товар формасида бўлган.

Турк ва озарбайжон тилларида довар шаклида юритилувчи бу товар сўзи рус тилига XII-XIII асрларда ўзлашганди.

Товар. Bu so'z jonli va jonsiz mol ma'nosida o'zbek va boshqa turkiy tillarda qadimdan ishlatiladi. Mahmud Qoshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk» (XI) asarida xabar berilishicha tovar faqat o'g'uz lahjasida ishlatilgan va tovar formasida bo'lgan.

Turk va ozarbayjon tillarida dovar shaklida yuritiluvchi bu tovar so'zi rus tiliga XII-XIII asrlarda o'zlashgandi.

Товариш. Рус тилидаги бу сўз асли туркий «товар» («мол-мулк», «бойлик» ва «иш»; туркийча «ўртоқ», «яқин», «ҳамкор») сўзларидан ташкил топган ва дастлаб савдо қилувчи ўртоқ, савдодаги ҳамкор маъноларини билдирган. У XIV асрдан ишлатила бошланди, кейинчалик маъносини кенгайтирди. Товариш сўзи ҳамкор, ҳамдам маъноларида ҳам ишлатила бошланди.

Товариш. Rus tilidagi bu so'z asli turkiy tovar («mol-mulk», «boylik» va «ish»; turkiycha «o'rtoq», «yaqin», «hamkor») so'zlaridan tashkil topgan

va dastlab savdo qiluvchi o'rtoq, savdodagi hamkor ma'nolarini bildirgan. U XIV asrdan ishlatila boshlandi, keyinchalik ma'nosini kengaytirdi. Tovarish so'zi hamkor, hamdam ma'nolarida ham ishlatila boshlandi.

3. ТУШУМ КЕЛИШИГИ

Ўзбек тилидаги тушум келишиги ва рус тилидаги винительный падеж вазифаси жиҳатдан бир-бирига ўхшаш.

Тушум келишигидаги сўз гапда, албатта, феъл биян бирикиб, -ни аффиксини олади ва *кимни?*, *нимани?*, *қаерни?* сўроқларига жавоб бўлади.

... *Қўлини* (нимани?) *кўксига қўйиб*, *Хонзода бегимга қуллуқ қилди*. (...*Qo'lini* (nimani?) *ko'ksiga qo'yib*, *Xonzoda begimga qulluq qildi*) - *Положив руки на грудь, поклонился Ханзаде бегим*.

Томошабинлар артистларни қизгин табрикладилар. (Tomoshabinlar artistlarni qizg'in tabrikladilar) - *Зрители тепло приветствовали артистов (кого?)*.

Тушум келишиги белгили ва белгисиз бўлади.

1. Тушум келишигидаги сўз атоқли от бўлса белгили бўлади:

Қаландаровни шу муносабат билан табриклади. (Qalandarovni shu munosabat bilan tabrikлади).

2. Гапда тушум келишигидаги сўз, воситасиз тўлдирувчи бўлиб келса, белгили бўлади:

Аччиқ ўйин ширин турмушни бузар. (мақол). (Achchiq o'yin shirin turmushni buzar).

Дилафруз матни таржима қилди. (Dilafruz matni tarjima qildi).

3. Тушум келишигидаги сўз отлашганда (субстантивированный) белгили бўлади:

Яхшини мақтаган ярашур, *ёмонни мақтаган адашур*. (мақол). (Yaxshini maqtagan yarashur, yomonni maqtagan adashur).

У билганини айтиб берсин. (U bilganini aytib bersin).

4. Тушум келишигидаги сўз эгалик аффиксини олганда, белгили бўлади:

Бобур эртага ким билан байрам қилишини ўйлаб олди. (П.Қ.)
(Bobur ertaga kim bilan bayram qilishini o'ylab oldi).

5. Тушум келишигидаги сўз ҳаракат номи бўлса, белгили бўлади:

Акам ўқишни битирди. (Akam o'qishni bitirdi).

Яхшиси, бу учрашувни тезлаштириш керак.
(Yaxshisi, bu uchrashuvni tezlashtirish kerak).

Тушум келишиги белгисиз ҳам ишлатилиб, бир турдаги предметни ифодалайди:

Бир киши ариқ (нимани?) қазийди, минг киши сув (нимани?) ичади. (Ж.А.) - (Bir kishi ariq qazyidi, ming kishi suv ichadi).

Машина гув этиб автомат (нимани?) ушлаган навкарлар ёнидан ўтди. (М.) - (Mashina g'uv etib avtomat ushlagan navkarlar yonidan o'tdi).

Тушум келишигидаги сўз поэзияда баъзан -и шаклида ишлатилади. Бу вақтда сўз эгалик аффиксини олади:

Ҳар фасл ўз ишин билсин, (Har fasl o'z ishin bilsin,
Қишвой қишлигин қилсин. Qishvoy qishligin qilsin).

Жонли тилда, шеваларда -ни аффикси -ди, -ти шаклида ҳам қўлланади:

Китобни бер. (Kitobni ber) - Китопти бер.

Т о п ш и р и қ : Ўқинг, мазмунини рус тилига таржима қилинг.

Ўқитувчи: - Шу тангани кислотага ташласам эрийдими, йўқми?

Ўқувчи: - Йўқ.

Ўқитувчи: - Тўғри, қаёқдан билдинг?

Ўқувчи: - Эриса ташламас эдингиз-да.

О'қитувчи - Shu tangani kislotaga tashlasam eriydimi, yo'qmi?

О'қувчи - Yo'q.

О'қитувчи - To'g'ri, qayoqdan bilding?

О'қувчи - Erisa tashlamas edingiz-da.

Ота: - Рустамжон, бугун нима қилдинг?

Ўғил: - Наполеоннинг қилганини қилдим.

Ота: - Бу нима деганинг?

Ўғил: - Тарихдан мағлубиятга учрадим.

Ota - Rustamjon, bugun nima qilding?

O'g'il - Napoleonning qilganini qildim.

Ota - Bu nima deganing?

O'g'il - Tarixdan mag'lubiyatga uchrading.

4. ЖўНАЛИШ КЕЛИШИГИ

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам жўналиш келишиги ҳаракат йўналган шахс ёки предметни ифодалайди. (Слова, оформленные дательным падежом, являются объектом места, времени или причины, на который направлен предмет).

Ўзбек тилида жўналиш келишиги *кимга?*, *нимага?*, *қаерга?* сўроқларига жавоб бўлиб, сўз охиридаги товушга қараб -га, -ка, -қа аффикслари қўшилади.

боғча+га	(bog'chaga)	директор+га	(direktorga)
китоб+га,	(kitobga)	университет+га	(universitetga)
боғ+қа-боққа	(boqqa)	музқаймоқ+қа	(muzqaymoqqa)
эшик+ка	(eshikka)	беланчак+ка	(belanchakka)
яшик+ка	(yashikka)	жарлик+ка	(jarlikka)

Рус тилида эса дательный падеж -у, -ю, -е бирлик сон тугалланмасини, кўпликда эса -м олиб, кому?, чему? сўроқларига жавоб бўлади:

показал преподавателю (кому?)	- ўқитувчига кўрсатдим (o'qituvchiga ko'rsatdim)
цветы маме (кому?)	- гуллар онамга (gullar onamga)
внимание спорту (чему?)	- спортга эътибор (sportga e'tibor)

Жўналиш келишигидаги сўзлар гапда қуйидаги синтактик вазифаларни бажаради:

1) гапда воситали тўлдирувчи бўлиб, *кимга?*, *нимага?* сўроғига жавоб бўлади:

Талабаларга ёрдам бериш керак. (Talabalarga yordam berish kerak).
Меҳнат роҳатга етказар. (Mehnat rohatga etkazar).

2) гапда ўрин ҳоли бўлиб, *қаёрга?* сўроғига жавоб бўлади:

Машина шаҳарга чиқиб кетди. (Mashina shaharga chiqib ketdi).
Ҳовлига полиция бостириб кирди. (Hovliga politsiya bostirib kirdi).

3) вақт маъносидаги сўзлар жўналиш келишигида келиб, гап-да пайт ҳоли вазифасида келади ва *қачон?* (когда?), *қачонгача?* (до каких пор?) сўроқларига жавоб бўлади:

Илмий конференция мартга кўчирилди. (Ilmiy konferensiya martga ko'chirildi).
Спорт мусобақалари баҳорга қолдирилди. (Sport musobaqalari bahorga qoldirildi).

4) гапда мақсад ҳоли бўлиб, *нимага?* *нима мақсадда?* сўроқларига жавоб бўлади:

Наим ва Наима шаҳар айланишга чиқиб кетишди. (Naim va Naima shahar aylanishga chiqib ketishdi).

5) гапда сабаб ҳоли бўлиб, *нимага?* *нима сабабли?* сўроғига жавоб бўлади:

Элбекнинг имтиҳонда юқори балл олганига хурсанд бўлдим. (Elbek imtihonda yuqori ball olganiga xursand bo'ldim).

6) гапда миқдор-даража ҳоли бўлиб, *қанчага?* саволига жавоб бўлади:

100 сўмга ўқув қуроллари сотиб олдик. (100 so'mga o'quv qurollari sotib oldik).

Хуллас, ер арзонга кетди. (Xullas, er arzonga ketdi).

Топшириқ: Расмга қараб матн ёзинг.



5. ЎРИН КЕЛИШИГИ

Ўрин келишиги шакли -да қўшимчаси ёрдамида ясалади ва иш-ҳаракатнинг (баъзан предметнинг) бўлиш ўрнини билдиради: *укамда, далада, қаламда, қўчада...*

Бу келишикдаги сўз вақт (пайт) маъноли сўзлардан бўлганида иш-ҳаракатнинг вақт (пайт) нуқтаи назаридан ўрни, унинг ба-жарилиш вақти (пайти) ифодаланади:

Қишда совуқ бўлади. (Qisda sovuq bo'ladi). Бу қовун кузда пишди... (Bu qovun kuzda pishadi).

Ана шу кўрилган хусусиятларига кўра ўрин келишигидаги сўз *кимда?, нимада?, қаерда?, қачон?* каби сўроқларга жавоб бўлиб, -да аффиксини олади.

Ёшларда (кимда?) Рок-шоуга қизиқиш кучли.
(Yoshlarda Rok-shouga qiziqish kuchli).

Ҳадисда (нимада?) жуда кўп тарбиявий гаплар битилган.
(Hadisda juda ko'p tarbiyaviy gaplar bitilgan).

Университетда (қаерда?) билим чуқур берилади.
(Universitetda bilim chuqur beriladi).

Мадина пешинда (қачон?) келди. (Madina peshinda keldi).

Ўрин-пайт келишигидаги сўзлар гапда қуйидаги вазифада келиши мумкин:

- воситали тўлдирувчи (косвенного дополнения) бўлиб, *кимда?, нимада?* сўроқларига жавоб бўлади:

Талабаларда (кимда?) ўзбек тилига қизиқиш катта.
(Talabalarda o'zbek tiliga qiziqish katta).

Унинг юрагиди (нимада?) ҳам ҳаяжон тугён урарди.
(Uning yuragida ham hayajon tug'yon urardi).

- гапда ўрин холи (обстоятельство места) бўлиб келади, *қаерда?* сўроғига жавоб бўлади:

Истамбул портининг қирғоғида (қаерда?) кузатиб қолган акаси келди. - (Istanbul portining qirg'og'ida kuzatib qolgan akasi keldi).

- гапда пайт холи бўлиб, қачон? сўроғига жавоб бўлади:

Ҳожимурод ишга кетадиган пайт (қачон?) эшиги олдида кутиб турарди. - (Hojimurod ishga ketadigan payt eshigi oldida kutib turardi).

- гапда кесим вазифасида келиб, кимда(дир)?, нимада(дир)?, қаерда(дир)?, нечада(дир)? сўроқларидан бирига жавоб бўлади ва предмет ёки ҳодисанинг (действия) бўлиш ўрнини (место), ҳолатини (состояние), ёшини (возраст) билдиради.

Талабалар аудиторияда (қаерда?) - Студенты в аудитории.
(Talabalar auditoriyada).

Қизим йигирма тўрт ёшда (нечада?) - Дочери двадцать четыре года.
(Qizim yigirma to'rt yoshda).

Кексалар izzatda, кичиклар - Пожилые в почёте, младшие хурматда (қандай?) в уважении.
(Keksalar izzatda, kichiklar hurmatda).

Беисерка қишлоғи маст уйқуда (нимада?)
(Beshserka qishlog'i mast uyquda).

Ҳамма гап қизларда (кимда?) - (Hamma gap qizlarda).

Рус тилида ўзбек тилидаги ўрин келишигига мос келишик йўқ.

Топшириқ: Рус тилига таржима қилинг.

Уқитувчи: - Франк, одамсўрлар қандай бўлади?

Франк: - Мен билмайман, сэр.

Уқитувчи: - Айтайлик, агар сен ота-онангни еб қўйсанг, ким бўласан?

Франк: - Етим, сэр.

О'қитувчи: - Frank, odamxo'rlar qanday bo'ladi?

Frank: - Men bilmayman, ser.

О'қитувчи: - Aytaylik, agar sen ota-onangni eb qo'ysang, kim bo'lasan?

Frank: - Yetim, ser.

Ўрин келишигидаги сўз рус тилига таржима қилинганда турли келишиклар ва грамматик воситалар билан берилади:

1. Агар, ўрин-пайт келишигидаги сўз иш-ҳаракат ёки предмет ўрнини билдириб келса, рус тилида «в» ёки «на» предлоги ҳамда предложный падеж келишигидаги от билан берилади:

Китобларингиз столда, - *Ваши книги на столе, а*
костюмингиз шкафта. *костюм в шкафу.*
(*Kitoblaringiz stolda, kostyumingiz shkafda*).

2. Агар ўрин келишигидаги сўз иш-ҳаракат вақтини (время действия) билдириб келса, рус тилида пайт равиши (наречие времени) ёки предлог ҳамда винительный, творительный, предложный падежларидаги сўз орқали берилади:

Пахтани кузда (қачон?) теришади. - *Хлопок собирают осенью.*
(*Пахтани kuzda terishadi*).

Мажлис соат бешда (нечада?) - *Собрание начнется в пять часов.*
бошланади.
(*Majlis soat beshda boshlanadi*).

Бу китобни бир ҳафтада ўқиб - *Эту книгу прочитал за*
чиқдим. *неделю.*
(*Bu kitobni bir haftada o'qib chiqdim*).

3. Айрим ҳолларда ўрин-пайт келишигидаги сўз рус тилида у предлоги ҳамда родительный падеждаги от билан ва бошқа грамматик воситалар билан берилади:

Шохруҳда китоб бор. - *У Шахруха есть книга.*
(*Shohruhda kitob bor*).

Кимда бугунги газета бор? - *У кого есть сегодняшняя газета?*
(*Kimda bugungi gazeta bor?*).

Имтиҳонларни ўз вақтида - *Экзамены сдадим своевременно.*
топирамир.
(*Imtihonlarni o'z vaqtida topshiramiz*).

Топшириқ: Матнни рус тилига таржима қилинг, отларнинг қайси келишиқда эканини айтинг.

И Б Р А Т

Бир ота ўсмир ўғлини уйдан олиб чиқиб, кўчанинг ўртасида аямасдан савалаётган эмиш. Бу сирни ким қандай тушунади, деган маънода ана шу усулни танлаган экан. Шу пайт кўшни дарвозадан бир қиз чиқиб қолибди. Қараса, туппа-тузук йигитчани отаси ураётганмиш. Қиз бунга чидай олмай сўрабди:

- Амаки, бу кимингиз бўлади?
- Ўғлим бўлади, дебди отаси.
- Ўғлингиз нима гуноҳ қилдики, кўчага чиқиб урасиз.
- Гуноҳи шуки, деди ота, айтганимни қилади.

Қиз ҳайрон қолибди. Қанақа ота бу, ўғли айтганини қилсаю, раҳмат эшитиш ўрнига калтак еса. Қизнинг кўз ёш қилаётган болага раҳми келибди. «Муштумзўр» отадан тоза хафа бўлибди. Ота қизнинг ҳолатини кўриб, ичида дебди: «Ҳой қизим, сендан яхши келин чиқмайди. Сен сирнинг нималигига тушунмадинг...»

Қиз йўлига кетибди. Ота ён-верига қараса, узоқдан кўҳликкина бир қиз келаётганмиш. Қиз яқинлашиши билан ота яна ўғлини дўппослай бошлабди.

Қиз тўхтаб отадан сўрабди:

- Амакижон, ўғлингиз нима гуноҳ қилдики, уйда эмас, кўчага чиқариб уряпсиз?

- Нима десам айтганимни қилади, қизим. Шунинг учун адабни беряпман, дебди ота.

- Қаттиқроқ уринг, ақли кирсин, ана ўшанда ўз ақли билан иш қиладиган бўлади, деб қизча йўлида давом этибди.

Буни кўрган ота «Э, фаросатингга балли-ей, она қизим», деб изидан термулиб қолибди. Албатта, бир куни сени келин қиламан», деб кўнглига тугибди.

IBRAT

Bir ota o'smir o'g'lini uyidan olib chiqib, ko'channing o'rtasida ayamasdan savalayotgan emish. Bu sirni kim qanday tushunadi, degan ma'noda ana shu usulni tanlagan ekan. Shu payt qo'shni darvozadan bir qiz chiqib qolibdi. Qarasa, tuppa-tuzuk yigitchani otasi urayotganmish. Qiz bunga chiday olmay so'rabdi:

- Amaki, bu kimingiz bo'ladi?
- O'g'lim bo'ladi, debdi otasi.
- O'g'lingiz nima gunoh qildiki, ko'chaga chiqib urasiz.
- Gunohi shuki, dedi ota, aytganimni qiladi.

Qiz hayron qolibdi. Qanaqa ota bu, o'g'li aytganini qilsayu, rahmat eshitish o'rniga kaltak esa. Qizning ko'z yosh qilayotgan bolaga rahmi kelibdi. «Mushtumzo'r» otadan toza hafa bo'libdi. Ota qizning holatini ko'rib, ichida debdi: «Hoy qizim, sendan yaxshi kelin chiqmaydi. Sen sirning nimaligiga tushunmading...»

Qiz yo'liga ketibdi. Ota yon-veriga qarasa, uzoqdan ko'hlikkina bir qiz kelayotganmish. Qiz yaqinlashishi bilan ota yana o'g'lini do'pposlay boshlabdi.

Qiz to'xtab otadan so'rabdi:

- Amakijon, o'g'lingiz nima gunoh qildiki, uyda emas, ko'chaga chiqarib uryapsiz?

- Nima desam aytganimni qiladi, qizim. Shuning uchun adabini beryapman, - debdi ota.

- Qattiqroq uring, aqli kirsin, ana o'shanda o'z aqli bilan ish qiladigan bo'ladi, - deb qizcha yo'lida davom etibdi.

Buni ko'rgan ota «E, farosatingga balli-ey, ona qizim», deb izidan termulib qolibdi. Albatta, bir kuni seni kelin qilaman», deb ko'ngliga tugibdi.

6. ЧИҚИШ КЕЛИШИГИ

Ўзбек тилида чиқиш келишигидаги сўзлар шахс ва предметнинг чиқиш ўрни, ҳаракат ва ҳолатнинг ўрнини, вақтини, сабаби каби грамматик маъноларни ифодалайди.

Чиқиш келишиги -дан аффикси билан берилади.

Чиқиш келишиги *кимдан?*, *нимадан?*, *қаердан?*, *қачондан?*, *қанчадан?* каби сўроқларга жавоб бўлади.

Рус тилида эса бундай келишик йўқ. Рус тилидаги олтинчи келишик «Предложный падеж» дир. *У о ком?, о чем? откуда?, где?* сўроқларига жавоб бўлади.

Ўзбек тилида эса предложный падежга муқобили йўқ.

Предложный падежи ўзбек тилига таржима қилинганда *ҳақида*, *тўғрисида*, *олдида*, *вақтида*, *қошида*, *ҳузурда*, *кейин*, *билан* каби сўз ва кўмакчилар ҳамда белгисиз қаратқич келишиги, ўрин-пайт, чиқиш келишиклари билан берилади:

О творчестве Навои

- *Навоий ижоди ҳақида*
(Navoiy ijodi haqida).

Работают в колхозе

- *Колхозда ишлайдилар*
(Kolhozda ishlaydilar).

Сказал при товарищах

- *Ўртоқлари олдида айтди*
(Ortoqlar oldida aytdi).

При заводе есть библиотека - *Завод қoшида кутубхона бор*
(Zavod qoshida kutubxona bor).

*После окончания школы
буду работать.* - *Мақтабни битирганимдан
кейин (битириб) ишлайман.*
(Maktabni bitirganimdan keyin (bitirib) ishlayman).

*Чиқиш келишигининг маънолари рус тилига, турли падеж ва
бошқа грамматик воситалар билан берилади:*

1. Чиқиш келишигидаги сўз ҳаракат бошланиш ўрнини, вақтини, манбайни билдирса, рус тилида «из», «с», «от» предлоғлари ҳамда родительный падежида берилади.

Сутдан (нимадан?) қаймоқ олинади. - (Sutdan qaymoq olinadi).

Япониядан (қаердан?) саёҳатчилар келди.
(Yaponiyadan sayohatchilar keldi).

Талабалар педагогик практикадан қайтдилар.
(Talabalar pedagogik amaliyotdan qaytdilar).

Эрталабдан (қачондан?) ёлғир ёғяпти. -
(Ertalabdan yomg'ir yog'yapti).

Ўғлимдан (кимдан?) хат олдим. - (O'g'limdan xat oldim).

2. Чиқиш келишигидаги сўз, предметнинг манбасини, яъни нимадан ишланганини билдирса, рус тилига таржима қилинганда «из» предлоғи ҳамда родительный падежи орқали берилади:

Набирамга атласдан кўйлак тикдим. -
(Nabiramga atlasdan ko'yлак tikdim).

3. Чиқиш келишигидаги сўз, ҳаракат шахс ва предметга қисман ўтганини, бутуннинг бўлагини билдириб келса, рус тилида бирор келишикдаги от сўз билан берилади:

Талабалардан бири ўша йиғилишда маъруза қилди.
(Talabalardan biri o'sha yig'ilishda ma'ruza qildi).

4. Чиқиш келишигидаги сўз чоғиштирилганда (при сопоставлении) шахс ёки предметни билдириб келса, рус тилига таржима

қилинганда родительный ёки именительный падеждаги сўз «чем» билан бирга берилади:

Самарқанд Тошкентдан кичик. - (Samarqand Toshkentdan kichik).
Мадина Шохруҳдан кичик. - (Madina Shohruhdan kichik).

5. Чиқиш келишигидаги сўз восита, сабаб маъноларини билдириб келса, рус тилига «по» предлоги ҳамда дательный падежи билан берилади:

Талабалар катта йўлдан борардилар. - Студенты или по
(Talabalar katta yo'ldan borardilar). *большой дороге.*

6. Чиқиш келишигидаги сўзнинг маънолари рус тилига турли грамматик воситалар билан берилади:

Мен сиздан хурсандман. (Men sizdan xursandman). - Я доволен
вами (творит.падеж).

Димадан хафаман. (Dimadan xafaman). - Я обижен на Диму
(род.пад).

Болаларга биттадан музқаймоқ, иккитадан сақич беришди.
(Bolalarga bittadan muzqaymoq, ikkitadan saqich berishdi) - Детям
дали по одному мороженому (датель. падеж), по две жвачки (вин.
+падеж).

Ўзбек тилидаги чиқиш келишиги қаратқич келишигига синонимдир.

Масалан:

Талабалардан бири гапирди. - (Talabalardan biri gapirdi).
Талабаларнинг бири гапирди. - (Talabalarning biri gapirdi).
Говорил один из студентов.

Чиқиш келишигидаги сўз гапда қуйидаги вазифаларда келиши мумкин:

- *тўлдирувчи* (дополнение): *Улар директордан (кимдан?) жавоб сўрадилар.* (Ular direktordan javob so'radilar);

- *ўрин ҳоли* (обстоятельство места): *Болалар кинодан (қердан?) қайтдилар.* (Bolalar kinodan qaytdilar);

- *пайт ҳоли* (обстоятельство времени): *У болаликдан (қачондан?) китоб ўқишни яхши кўрарди.* (U bolalikdan kitob o'qishni yaxshi ko'rardi);

- *сабаб ҳоли* (обстоятельство причины): *Севинганидан (нима сабабдан?) ҳамма гапни айтиб берди.* (Sevinganidan hamma gapni aytib berdi).

Топшириқ: I. Нуқталар ўрнига келишиқ кўшимчаларидан мосини қўйиб кўчиринг ва гапларни рус тилига таржима қилинг:

1. Ромитан мустақкам-бир қишлоқ бўлиб, Бухоро... қадимий-роқдир. 2. Орқа... хужум бўлиши... кутмаган душман саросима.. тушди. 3. Оғзи... бол томадиган, одобли қизларимиз бисёр. 4. Абдулла Қодирий севган Кумушдану, аламзада Зайнаб... ҳам кўп нарса ўрганса бўлади. 5. Адол хола болалар... ҳам Ола говмиш... ортиқ кўрарди. 6. Бу гап... Рисолат хола ҳайрон. 7. Кайковус, ҳар қандай бойлик... ақл устун туриши... таъкидлайди. 8. Япония, Америка олимлари кибернетика илми... биз... бобомиз ал-Хоразмийдан ўргангани... биласизми?

2. *Ўйлаб кўринг-чи, фаришталар нима деб жавоб бедилар?*

Бир замонлар оқил ва одил бир одамнинг сулув қизи бўлган экан. Унга икки фариштанинг ишқи тушиб, қўлини сўрашибди. Қиз эса уларга шундай дебди: «Мен юрт фарзанди бўладиган ўғилга она бўлишни истайман. Уни қандай тарбиялашга қодирликларингни билишим керак. Ана шунга қараб сизларга қароримни айтман».

3. Ўзбек тилига таржима қилинг.

Молчание

Один сказал:

- Молчание - золото.

Второй сказал:

- Молчание - знак согласия.

А третий спросил:

- А как мы характеризуем умолчание?

Разные точки зрения

Один сказал: - Увы, друзья бывают фальшивые.

Другой сказал: - Увы, враги бывают только настоящие.

Ф Е Ъ Л

(Г л а г о л)

Феъл ҳаракат билдирувчи сўзлар туркумидир.

Ҳаракат тушунчаси - *югурмоқ* (бегать), *сакрамоқ* (прыгать), *кўтармоқ* (поднимать), *ёзмоқ* (писать), *учмоқ* (летать) каби сўзлар англатган ҳаракатни, *мудрамоқ* (дремать), *турмоқ* (стоять), *ўйламоқ* (думать) каби сўзлар англатадиган ҳолатларни, *гулламоқ* (цвети), *қовжирамоқ* (высыхать), *ўсмоқ* (расти) каби сўзлар англатадиган биологик процессларни ва шу каби ҳодисаларни ўз ичига олади.

Феъл *нима қилмоқ?* (что делать?) сўроғига жавоб бўлади.

Ўзбек тилидаги луғатларда феълнинг ноаниқ формаси *-моқ* аффикси билан берилади. Рус тилида эса феълнинг ноаниқ формаси *-ть, -ти, -чь* тугалланма орқали берилади.

Ўзбек тилида феълнинг ноаниқ формасидаги *-моқ* аффикси тушириб қолдирилса, феълнинг ўзаги (негизи, асоси) қолади ва унга *майл* (наклонение), *замон* (время глагола), *шахс-сон* (лицо и число) аффикслари қўшилади:

ўқи (моқ)	(o'qimoq)	-	читать
ўқи + са	(o'qisa)	-	если будет читать
ўқи + ди + м	(o'qidim)	-	прочитал
ўқи + ма + ди + м	(o'qimadim)	-	не читал

Рус тилида эса феълнинг ноаниқ формасидаги (глагол неопределенной формы) *-ть, -ти, -чь* тугалланмаси тушиб қолса, феъл асосига (основа) замон аффиксларини қўшиш мумкин:

писа + ть - (<i>ёзмоқ-uzmoq</i>)	писа + л - (<i>ёзди-yozdi</i>)
помо + чь - (<i>ёрдам бермоқ</i> (<i>yordam bermoq</i>))	помо + г - (<i>ёрдам берди</i> (<i>yordam berdi</i>))
най + ти - (<i>топмоқ-topmoq</i>)	най + ду - (<i>топман-topaman</i>)

Маъносига нисбатан феъл икки турга бўлинади:

а) ҳаракат ва ҳолатни мустақил ифодалайдиган феъллар:
ўқиди, ёзди;

б) ёрдамчи феъллар. Ёрдамчи феъллар маъно ва вазифасига кўра икки асосий турга бўлинади: *бўл* ва *қил* феъли: *хурсанд бўлмоқ, қабул қилмоқ;*

2) феълларга кўшилиб феълнинг турли тасвирий (аналитик) шаклини ҳосил қилувчи кўмакчи феъллар: *гапириб бермоқ, ўқиб чиқмоқ, сўраб кўрмоқ, ёза бошламоқ.*

Феълларнинг ясалиши

Ўзбек тилида феъллар икки хил йўл билан ясалади: 1) сўз (феъл) ясовчи кўшимчалар (аффикслар) ёрдамида; 2) бўл ва қил ёрдамчи феъллари билан.

Ўзбек тилида феъл ясовчи фаол аффикслар у қадар кўп эмас. Улар қуйидагилар: *-ла, -лан, -лаш.*

-ла: Бу аффикс феъл ясовчилар ичида энг сермаҳсули ҳисобланади. Унинг ёрдамида от, сифат ва равиш, ундов ва тақлид сўзлардан турли маъноли феъллар ясалади:

- *ўғитла, бетонла* (от+ла): Ер қайта экин экиш учун ўғитланди. (*Yer qayta ekin ekish uchun o'g'itlandi*). Катта автомобиль йўлларини бетонлаш ишлари давом этмоқда. (*Katta avtomobil yo'llarini betonlash ishlari davom etmoqda*).

- *тозала, яхшила* (сифат+ла): Ҳашарчилар далани тозалаш ишларида катта ёрдам бердилар. (*Hasharchilar dalani tozalash ishlarida katta yordam berdilar*). Давоматингни яхшила! (*Davomatingni yaxshila!*)

- *секинла, тезла* (равиш+ла): Ҳайдовчи машина тезлигини гоҳ секинлатар, гоҳ тезлатар эди. (*Haydovchi mashina tezligini goh sekinlatar, goh tezlatar edi*).

- *вой-войламоқ, додламоқ* (ундов+ла): У вой-войлаганча бошини чангаллаб кўшни эшик томон югурди. (*U voy-voylagancha boshini changallab qo'shni eshik tomon yugurdi*). Қанча додламасин шўрлик чўпоннинг овозини ҳеч ким эшитмади. (*Qancha dodlamasin sho'rlik cho'ponning ovozinu hech kim eshitmadi*).

- *гумбурламоқ, лапангламоқ* (тақлид сўз+ла): Бирдан чақмоқ чақиб, осмонда қаттиқ гумбурлаган овоз янгради. (*Birdan chaqmoq chaqib, osmonda qattiq gumburlagan ovoz yangradi*). Ҳожар хола лапанглаганича ёнидаги аёлга нималарнидир тушунтириб борарди. (*Hojar xola lapanglaganicha yonidagi ayolga nimalarnidir tushuntirib borardi*).

-лан: *шодланмоқ, лаззатланмоқ:* Байрам кунлари уларнинг қувончи чексиз, ўзларининг бахтли онларидан шодланардилар. (*Bayram kunlari ularning qubonchi cheksiz, o'zlarining baxtli onlaridan shodlanardilar*). Дастурхондаги ширин таомлардан тотиниб, лаззатланиб ўтиринг. (*Dasturxondagi shirin taomlardan totinib, lazzatlanib o'tiring*).

-лаш: *равшанлашмоқ, баҳслашмоқ:* Шифокорнинг муолажасидан сўнг беморнинг кўзи равшанлашди. (*Shifokorning muolajasidan*

so'ng bemorning ko'zi ravshanlashdi). Мавзу қизиқ бўлгани учун талабалар узоқ баҳслашдилар. (Mavzu qiziq bo'lgani uchun talabalar uzoq bahslashdilar).

Юқоридагилардан ташқари:

-илла: *чирқилламоқ, мўлтилламоқ:* Чумчуқ чирқиллаб боласини инидан чиқишга ундарди. (Chumchuq chirqillab bolasini inidan chiqishga undardi). Бемор мўлтиллаб ҳамширага умид билан қаради. (Bemor mo'ltillab hamshiraga umid bilan qaradi).

-ира: *сирқирамоқ, ялтирамоқ:* Оғриқнинг зўридан бутун бадани сирқиради. (Og'riqning zo'ridan butun badani sirqiradi). Мақбаранинг тепасига ўрнатилган ой офтобда ярқираб турарди. (Maqbaraning tepasiga o'rnatilgan oy oftobda yarqirab turardi).

-а: *қонамоқ, бўшамоқ:* Яраланган кийикнинг бўйни тинмай қонарди. (Yaralangan kiyikning bo'yni tinmay qonardi). Ниҳоят келинчак барча уй юмушларидан бўшади. (Nihoyat kelinchak barcha uy yumushlaridan bo'shadi).

-(а)й: *қораймоқ, кучаймоқ:* Қош қорайди. (Qosh qoraydi). Рейтинг топшириқларига бўлган талаб кучайтирилсин! (Reyting topshiriqlariga bo'lgan talab kuchaytirilsin!)

-(а)р: *кўкармоқ, эскирмоқ:* Майсалар билан кўкарган қир-адирлар узоқдан жуда гўзал кўринарди. (Maysalar bilan ko'kargan qir-adirlar uzoqdan juda go'zal ko'rinardi). Вақт ўтиши билан қўлланмаларнинг айримлари эскирди. (Vaqt o'tishi bilan qo'llanmalarining ayrimlari eskirdi).

-сира: *сувсирамоқ, ётсирамоқ:* Сув танқислиги туфайли полиздаги қовун ва тарвузлар сувсирай бошлади. (Suv tanqisligi tufayli polizdagi qovun va tarvuzlar suvsiray boshladi). Амакимни аввал кўрмаган қизалоқ унга ётсираб қараб турарди. (Amakimni avval ko'rmagan qizaloq unga yotsirab turardi).

Қил ва *бўл* ёрдамчи феъллари билан феълдан бошқа сўзлардан кўшма феъл ясалади: *обод бўлмоқ* (obod bo'lmoq), *обод қилмоқ* (obod qilmoq) каби. Бундай кўшма феълларнинг баъзилари аффикслар ёрдамида ясалган феъллар билан маънодош. Қиёсланг: *тасдиқ қилмоқ* (tasdiq qilmoq) - *тасдиқламоқ* (tasdiqlamoq), *тасдиқ бўлмоқ* (tasdiq bo'lmoq) - *тасдиқланмоқ* (tasdiqlanmoq)...

Топшириқ: Намунадаги аризадан фойдаланиб, ишга кириш, бошқа ишга ўтиш, ишдан бўшаш ҳақида ариза ёзинг.

Мирзо Улугбек номидаги
Ўзбекистон Миллий университети
Касаба уюшмаси раиси
И.М.Аҳмедовга
тарих факультети 2-курс талабаси
Қобилжон Мўминжоновдан

а р и з а

Стипендия миқдорининг камлиги ва хусусий хо-
нада ижарада яшаётганимни эътиборга олиб, менга
моддий ёрдам кўрсатишингизни илтимос қиламан.

2000 йил 1 апрель (имзо) Қ.МЎМИНЖОНОВ

Mirzo Ulug'bek nomidagi
O'zbekiston Milliy universiteti
Kasaba uyushmasi raisi
I.M.Ahmedovga
tarix fakulteti 2-kurs talabasi
Qobiljon Mo'minjonovdan

а р и з а

Stipendiya miqdorining kamligi va xususiy xonada
ijarada yashayotganimni e'tiborga olib, menga moddiy
yordam ko'rsatishingizni iltimos qilaman.

2000 yil 1 aprel (imzo)

Q.MO'MINJONOV

ФЕЪЛНИНГ ГРАММАТИК КАТЕГОРИЯЛАРИ

Ўзбек тилида феълнинг қуйидаги категориялари бор: 1) нис-
бат категорияси, 2) бўлишли-бўлишсизлик категорияси, 3) майл
категорияси, 4) замон категорияси, 5) шахс-сон категорияси.

ФЕЪЛНИНГ НИСБАТ КАТЕГОРИЯСИ

(Категория глагола)

Нисбат категорияси ҳаракатнинг субъект ва объектга муносабатини кўрсатади. Масалан:

ёзди - субъект ҳаракатнинг бажарувчиси;

ёздирди - ҳаракатнинг бевосита бажарувчиси (ёзган шахс) субъектдан (ёздирган шахсдан) ўзга шахс;

ёзилди - ҳаракатнинг бажарувчиси ноаниқ.

Ҳаракатнинг субъект ва объектга бўлган муносабатини кўрсатишига кўра нисбат категориясининг беш тури фарқланади: *бош нисбат*, *ўзлик нисбат*, *орттирма нисбат*, *биргалик нисбат*, *мажҳул нисбат*.

1. Бош нисбат

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам феъл англатган ҳаракатни бажарувчиси объектга тенг келади. Бунда ўзбек тилида объект предметни ифодаловчи сўз аниқ нисбатдаги феълдан олдин, рус тилида эса кейин келади.

Мусобақа ғолибларини кутиб олдик (объект) -
(Musobaqa g'oliblarini kutib oldik). - *Встретили победителей.*

Дарс тугади. (Dars tugadi) - Кончилось занятие
Китоб ўқидим. (Kitob o'qidim) - Я читал книгу

2. Ўзлик нисбати

Ўзбек тилида феъл ўзагига **-н(-ин)** аффиксларини кўшиш билан ҳосил бўлади. Рус тилида феълларга **-ся, -сь** кўшиш билан ҳосил бўлади.

ювмоқ - юв+ин+моқ
безамоқ - беза+н+моқ
киймоқ - кий+ин+моқ

мыть - мыть+ся
наряжать - наряжать+ся
одевать - одевать+ся

Ўзлик нисбати ҳаракатнинг объектга муносабатини кўрсатади.

3. Орттирма нисбат

Бу нисбатдаги феъллар восита билан бажарилган ҳаракатни билдиради.

Ўзбек тилида феъл негизига -т (-ит, -ат), -тир (-дир), -гиз (-киз, -қиз, -ғиз) аффиксларини қўшиш билан ҳосил бўлади.

ўқимоқ - ўқи+т+моқ - читать - заставить прочесть
(о'қимоқ - о'қитмоқ)

ёдламоқ - ёдла+т+моқ - заучивать - заставить заучить наизусть
(yodlamoq- yodlatmoq)

ёзмоқ - ёз+дир+моқ - писать - заставить писать
(yozmoq - yozdirmoq)

юрмоқ - юр+гиз+моқ - ходить - заставить ходить
(yurmoq - yurgizmoq)

емоқ - е+дир+моқ - есть - заставить кормить
(emoq - edirmoq)

Рус тилида эса бу нисбат маъноси *аниқ нисбатдаги феъл ёки лексик йўл билан* ифодаланади:

4. Биргалик нисбати

Феълнинг биргалик нисбати икки ва ундан ортиқ субъект томонидан биргалиқда бажариладиган ҳаракатни билдиради.

Ўзбек тилида феъл асосига -ш (-иш) аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади.

Рус тилида эса -ся қўшилади ва феъл маъноси ўзгаради. Баъзан ўзбек тилидаги бундай нисбатлар рус тилига *вместе, совместно* сўзларининг феъл билан бирга келиши орқали берилади.

ўқимоқ - ўқи+ш+моқ
(о'қимоқ - о'қи-ш-моқ)
учрамоқ - учра+ш+моқ
(uchramoq - uchra-sh-moq)

читать - читать - (совместно, вместе)
встречать - встречаться, совместно

кўрмоқ - кўр+иш+моқ
(ko'gmoq - ko'g-ish-moq)
келмоқ - кел+иш+моқ
(kelmoq - kel-ish-moq)

видеть - видеться

приходить - соглашаться

5. Мажхул нисбат

Феълнинг мажхул нисбат шаклида ҳаракатнинг субъекти номаълум бўлади.

Ўзбек тилида мажхул нисбат ўтимли феъл асосига (-и)л аффиксларини кўшиш билан ҳосил бўлади.

Рус тилида бунга мос шакл йўқ, шунинг учун турли грамматик воситалар билан ифодаланади.

Рус тилида феълнинг аниқ нисбат формасига -ся (-сь) ни кўшиш билан ёки турли грамматик восита билан ҳосил бўлади.

Жуда кўп китоб сотилди.
(Juda ko'p kitob sotildi).

- Продано очень много книг.

Топшириқ: Юқоридаги феъл нисбатлари иштирокида 15 та гап тузинг.

ФЕЪЛНИНГ БЎЛИШЛИ - БЎЛИШСИЗЛИК КАТЕГОРИЯСИ

(Положительная и отрицательная форма глагола)

Ўзбек тилида феъл бўлишли ва бўлишсиз шаклга эга. Феълнинг бўлишли шакли ҳаракатнинг бажарилиши ҳақидаги *тасдиқни* билдиради. Махсус аффиксга эга эмас: *ўқидим, ёздим, кўрдим...*

(Положительная форма глагола выражает совершённое, совершающееся, совершаемое действие.)

Феълнинг бўлишсиз шакли эса ҳаракатнинг бажарилишидаги *инкорни* билдиради. (Отрицательная форма глагола выражает несовершённое, несовершающееся, несовершаемое действия.)

Ўзбек тилида *бўлишсиз шакл* куйидагича ифодаланади:

1. Феъл асосига -ма аффикси қўшилади:

Имтиҳонни топширмадим - Я не сдал экзамен.

(*Imtihonni topshirmadim*)

Уйга берилган вазифани бажармадим - Домашнюю работу не выполнил.

(*Uyga berilgan vazifani bajarmadim*).

2. Эмас тўлиқсиз феъли орқали:

Убу ҳақда ҳеч кимга айтган эмас. (U bu haqda hech kimga aytgan emas).

Қизалоқ қўғирчоқ олиб беришганида ҳам бунчалик қувонган эмасди. (Qizaloq qo'g'irchoq olib berishganda ham bunchalik quvongan emasdi).

3. Йўқ ёрдамчиси:

Ҳаяжонланганимдан билганларимни ҳам айтолганим йўқ. (Hayajonlanganimdan bilganlarimni ham aytolganim yo'q). - От волнения я не смог ответить.

Дарсларга тўлиқ қатнашганим йўқ. (Darslarga to'liq qatnashganim yo'q). - Я полностью не посещал занятия.

4. На, на инкор юкламаси:

У на уқди, на ўқиди, на ёзди. (U na uqdi, na o'qidi, na yozdi). - Он и не понял, и не читал, и не писал.

Демак, ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам феъл бўлишли ва бўлишсиз бўлади. Ўзбек тилида бўлишсиз феъл бир неча хил ифодаланса, рус тилида эса не ва ни инкор юкламаси орқали ифодаланади.

Ўзбек тилида -ма, эмас, йўқ феълнинг бўлишсиз шаклини ясовчилар ҳисобланади ва улар ёрдамида ясалувчи шакллар тасдиқ шакли билан бирликда феълнинг бўлишли-бўлишсизлик категориясини ҳосил қилади. Рус тилида феълнинг бундай шакллари йўқлиги учун бу тилда шундай категория ҳам йўқ.

Топшириқ: 1. Куйидаги матнни рус тилига таржима қилинг:

Магазин. Бу сўзнинг ўзбек тилига кириб келиш тарихи жуда қизиқ. Магазин (маҳазан) асли арабча сўз бўлиб, уни аввал француз тили ўзлаштирди. Ундан эса рус тили қабул қилиб олди. Ниҳоят, рус тилидан ўзбек тилига кириб келди.

Арабча маҳазан - «ҳазина, бойлик сақланувчи жой»; «омбор» маъносини ифодаловчи сўздир.

Маҳазан француз тилига ўзлашганда, шу тилнинг талаффуз нормасига мослашади: сўздаги «х» товуши «г» билан алмашди. Маҳазан эмас, магазан шаклида талаффуз қилинди.

Француз тилида юзага келган магазан формаси XVIII асрда рус тилига кириб келди. Рус тили талаффуз нормалари сўзни яна ўзгаришга мажбур қилди. Французча форма магазан рус тилида магазин шаклига кирди.

XVIII асрнинг охири ва XIX асрнинг бошларида магазин сўзи рус тилида «омбор» маъносига ишлатилган бўлса, ҳозир ҳаммага маълумки, савдо моллари қўйилувчи, савдо-сотиқ ишлари олиб борилувчи жой мазмунида юритилади.

II. Напишите сначала названия домашних животных а потом птиц.



III. Топишмоқларни ёд олинг:

Отдан баланд, итдан паст.

Otdan baland, itdan past.

Ўйинда рақибларни
Ёлдиради изидан,
Терлатса ҳам уларни,
Тер чиқмайди ўзидан.



O'yinda raqiblarni
Yeldiradi izidan,
Terlatsa ham ularni,
Ter chiqmaydi o'zidan.

ФЕЪЛЛАРДА МАЙЛ КАТЕГОРИЯСИ

(Категория наклонений)

Майл категорияси ҳаракат билан субъект орасидаги алоқанинг воқеликка муносабатини билдиради. Шу муносабатнинг ҳар хил бўлишига кўра ўзбек тилида майлнинг тўрт тури бор: 1) *буйруқ майли*, 2) *шарт майли*, 3) *мақсад майли*, 4) *аниқлик майли*.

1. Буйруқ майли

Буйруқ майли тингловчи томонидан бажарилиши зарур бўлган ҳаракат, истак, илтимос каби маъноларни билдиради.

Ўзбек тилида феълнинг II шахс, бирлик шакли махсус кўрсаткичга эга эмас.

Рус тилида ҳозирги замон (настоящее время) феъл ўзагига -и, -й, -ь кўшиш билан ҳосил бўлади.

Олмоқ - <i>ол</i>	-	взять - <i>возьми</i>
ёзмоқ - <i>ёз</i>	-	писать - <i>пиши</i>
ичмоқ - <i>ич</i>	-	пить - <i>пей</i>

Буйруқ майли турли оҳанг ёрдамида оддий буйруқдан, илтимос, ҳатто дўкни ифодалаши ҳам мумкин.

Феълга -гин, -кин, -қин аффикслари қўшилса, албатта, урғусиз, илтимос, маслаҳат маъносини англатади.

ўқимоқ - <i>ўқигин</i>	/-	читать - <i>читай</i>
чиқмоқ - <i>чиққин</i>	-	выходить - <i>выходи</i>
чекмоқ - <i>чеккин</i>	-	курить - <i>кури</i>

Ҳурмат формаси феълга -(и)нг, (-инг) аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади:

Рус тилида ҳурмат формаси феълга -те аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади:

келмоқ (<i>kelmoq</i>) - <i>келинг</i>	приходить - <i>приходите</i>
ўқимоқ (<i>o'qimoq</i>) - <i>ўқинг</i>	читать - <i>читайте</i>

Кўплик формаси -нгиз, -ингиз,
-лар аффиксларини қўшиш билан ҳосил бўлади:

ўтир (o'tir) - ўтиринглар
кулмоқ (kulmoq) - кулингиз

Рус тилидаги кўплик формаси ҳам феълга -те аффиксини қўшиш билан ҳосил бўлади:

сядь - сядьте (приказ)
садись - садитесь
(предложения)

Топшириқ: Куйидаги матннинг мазмунини рус тилида сўзлаб беринг.

Ҳар соҳадан бир шингил

Заҳарнинг ўткирлигида илонни доғда қолдирадиган жониворни биласизми? У Колумбиянинг Чоконит тропик қирғоқларида яшайдиган қурбақа. Бу қурбақанинг заҳри дунёдаги энг кучли заҳрдан 30 баробар кучли.

Har sohadan bir shingil

Zaharning o'tkirligida ilonni dog'da qoldiradigan jonivorni bilasizmi? U Kolumbiyaning Chokonit tropik qirg'oqlarida yashaydigan qurbaqa. Bu qurbaqaning zahri dunyodagi eng kuchli zahardan 30 barobar kuchli.

2. Шарт майли

Шарт майли формасидаги феъл бошқа бирор ҳаракатнинг бажарилиши учун шарт бўлган ҳаракатни билдиради.

Ўзбек тилида шарт майли феъл ўзагига -са, сўнг шахс-сон аффиксини қўшиш билан ясалади.

	бирлик	кўплик
I шахс	ўқи+са+м	ўқи+са+к
II шахс	ўқи+са+нг	ўқи+са+нгиз
III шахс	ўқи+са	ўқи+са+лар

Ўзбек тилидаги шарт майли рус тилига *если (если бы), когда* сўзлари ва келаси замон феъли (будущее время глагола) билан берилади:

Эртага келсанг, бирга дарс тайёрлаймиз. (Ertaga kelsang, birga dars tayyorlaymiz). - *Если завтра придешь, будем вместе готовить уроки.*

Агар дарс давомида керакли баллни йигсанг, қайта жавоб бермасдинг. (Agar dars davomida kerakli ballni yig'sang, qayta javob bermasding). - Если бы ты на уроках собрал соответствующие баллы, не пришлось бы отвечать.

*Yursa agar tomirda qoning,
Aziz bo'lsa bir parcha noning,
Kerak bo'lsa nomus, vijdoning,
Bo'lsang yigit, bo'lsang hamki chol,
Qo'lingga qurol ol!*

*Yursa agar tomirda qoning,
Aziz bo'lsa bir parcha noning,
Kerak bo'lsa nomus, vijdoning,
Bo'lsang yigit, bo'lsang hamki chol,
Qo'lingga qurol ol!*

H. Olimjon

3. Мақсад майли

Мақсад майли шакли феълга -моқчи аффикси ва шахс-сон қўшимчасини қўшиш билан ҳосил қилинади. Бу шакл субъектнинг ҳаракатни бажариш мақсадини, ниятини билдиради:

шахс	бирлик	кўплик
I	бормоқчиман	бормоқчимиз
II	бормоқчисан	бормоқчисиз
III	бормоқчи	бормоқчилар

4. Аниқлик майли

Ўзбек тилида аниқлик майлининг махсус кўрсаткичи йўқ. Аниқлик майлида ҳаракат билан субъект орасидаги алоқанинг воқеликка муносабати, яъни майл категориясига хос маъно замон ва шахс-сон шакллари орқали реаллашади. Шунинг учун ҳам бу майл ҳаракатнинг уч замондан - *ўтган замон* (прошедшее время глагола), *ҳозирги замон* (настоящее время глагола), *келаси замондан* (будущее время глагола) бирига тегишлилигини билдиради.

ўқи+ди	(o'qidi)	(ўтган замон)	- чита+л
ўқи+яп+ти	(o'qiyapti)	(ҳозирги замон)	- чита+ет
ўқи+р	(o'qir)	(келаси замон)	- (может) будет читать

Топшириқ: «Бизнинг оила» мавзuida иншо ёзинг.

ФЕЪЛЛАРДА ЗАМОН КАТЕГОРИЯСИ

(Категория времени)

Замон категорияси ҳаракатнинг нутқ вақтига (моментига) муносабатини билдиради. Шундай муносабатта кўра феълнинг уч хил замони фарқланади:

- | | |
|------------------------|---------------------------|
| 1. Ўтган замон феъли | - Прошедшее время глагола |
| 2. Ҳозирги замон феъли | - Настоящее время глагола |
| 3. Келаси замон феъли | - Будущее время глагола |

ЎТГАН ЗАМОН ФЕЪЛИ

(Прошедшее время глагола)

Ўтган замон феъллари ҳаракатнинг нутқ вақтигача, нутқ вақтидан олдин бажарилишини билдиради ва унинг шакллари феълга -ди, -ган, -(и)б аффиксларидан бирини қўшиб, уни шахс-сон билан туслаш орқали ҳосил қилинади: *келдим, келган, келибди* каби.

Ўтган замон феълнинг -ди қўшимчаси ёрдамида ҳосил қилинадиган шакли ҳаракатни сўзловчи бевосита кўрган, кузатганлигини билдиради:

шахс	бирлик	кўплик
I	<i>келдим</i>	<i>келдик</i>
II	<i>келдинг</i>	<i>келдингиз</i>
III	<i>келди</i>	<i>келдилар</i>

Ўтган замон феълнинг -ган аффикси билан ясалувчи шакли нисбатан аввалроқ бўлган ҳаракатни билдиради. Бу ҳаракатни сўзловчи бевосита кузатган ёки кузатмаган бўлиши мумкин:

шахс	бирлик	кўплик
I	<i>кўрганман</i>	<i>кўрганмиз</i>
II	<i>кўргансан</i>	<i>кўргансиз</i>
III	<i>кўрган</i>	<i>кўрганлар</i>

Ўтган замон феълининг **-(и)б** аффикси билан ясалувчи шакли сўзловчи бевосита кузатмаган, кейинроқ ундан хабардор бўлган ёки ўзгадан эшитиб билган ҳаракатни ифодалайди.

шахс	бирлик	кўплик
I	кўрибман	кўрибмиз
II	кўрибсан	кўрибсиз
III	кўрибди	кўрибдилар

Ўзбек тилида ўтган замон феълининг кўпгина шакллари эди тўлиқсиз феъли билан ясалади.

Бу тўлиқсиз феъл **-ган** ёки **-(и)б** аффиксли феълга қўшилганда анчагина аввал бўлиб ўтган ҳаракатни билдирувчи ўтган замон феъл шакли ясалади.

шахс	бирлик	кўплик
I	кўрган эдим	кўрган эдик
II	кўрган эдинг	кўрган эдингиз
III	кўрган эди	кўрган эдилар

I	кўриб эдим	кўриб эдик
II	кўриб эдинг	кўриб эдингиз
III	кўриб эди	кўриб эдилар

Тўлиқсиз феъл **эди -а(р)** аффиксли сифатдош ёки ҳозирги замон феъли асосларига қўшилганда ўтган замон давом феъли шакллари ясалади:

шахс	бирлик	кўплик
I	ишлар эдим	ишлар эдик
II	ишлар эдинг	ишлар эдингиз
III	ишлар эди	ишлар эдилар

I	ишлаётган эдим	ишлаётган эдик
II	ишлаётган эдинг	ишлаётган эдингиз
III	ишлаётган эди	ишлаётган эдилар

I	ишлаётиб эдим	ишлаётиб эдик
II	ишлаётиб эдинг	ишлаётиб эдингиз
III	ишлаётиб эди	ишлаётиб эдилар
I	ишламоқда эдим	ишламоқда эдик
II	ишламоқда эдинг	ишламоқда эдингиз
III	ишламоқда эди	ишламоқда эдилар

Топшириқ: 1. Шеърни диққат билан ўқинг ва ёд олинг.

Момоқаймоқ

Момоқаймоқ моҳ, дедим,
Пахтадай юмшоқ, дедим.
Хурпайиб турганига
Керакдир ўртоқ, дедим.

Секин бориб «поҳ» десам,
Момиқгул чўчиб кетди.
Мен унинг ғамин есам,
У шошиб кўчиб кетди.

Момоқаумоқ

Момоқаумоқ моҳ, dedim,
Paxtaday yumshoq, dedim.
Hurpayib turganiga
Kerakdir o'rtoq, dedim.

Sekin borib «poh» desam,
Momiqqul cho'chib ketdi.
Men uning g'amin esam,
U shoshib ko'chib ketdi.

2. Матнни ўқиб, таржима қилинг.

Ўқитувчи: - Мана карта. Ким бизга Американи кўрсатади? -
Ник доскага чиқиб, картадан Американи кўрсатди. - Яхши. Қани
болалар, айтинглар-чи, Американи ким кашф этган?

Ўқувчилар: - Ник.

О'қитувчи: - Mana karta. Kim bizga Amerikani ko'rsatadi? - Nik
doskaga chiqib, kartadan Amerikani ko'rsatdi. - Yaxshi. Qani bolalar,
ayinglar-chi, Amerikani kim kashf etgan?

О'қувчилар: - Nik.

3. Матнни оғзаки таржима қилинг. Ўтган замон феълени то-
пиб, тушунтиринг.

Ўзбек. Бу сўзнинг келиб чиқиши ва маъноси ҳақида турли
хил фикрлар мавжуд. Ўзбекларнинг мустақил элат бўлиб танили-
ши XI-XII асрларга боғлиқ. Бироқ бу элат ўша даврда «ўзбек» деб

номланмаган. Бу элатнинг деҳқончилик билан шуғулланувчи қисми «сартлар», чорвачилик билан шуғулланувчи кўчманчи қисми эса «турклар» деб аталган.

«Ўзбек» сўзининг миллат атамаси шаклида кенг қўлланиши XVI асрда Шайбонийхон бошчилигидаги қипчоқ ўзбекларининг Ўрта Осиёга оммавий кўчиб келиши билан боғлиқдир. Шунинг учун баъзи тилшунос олимлар «ўзбек» сўзининг юзага келишини XVI асрга боғлиқ деб ҳисоблайдилар.

Ўзбек. Bu soʻzning kelib shiqishi va maʼnosi haqida turli xil fikrlar mavjud.

Ўзбекларнинг mustaqil elat boʻlib tanilishi XI-XII asrlarga bogʻliq. Biroq bu elat oʻsha davrda «oʻzbek» deb nomlanmagan. Bu elatning dehqonchilik bilan shugʻullanuvchi qismi «sartlar», chorvachilik bilan shugʻullanuvchi koʻchmanchi qismi esa «turklar» deb atalgan.

«Oʻzbek» soʻzining millat atamasi shaklida keng qoʻllanishi XVI asrda Shayboniyxon boshchiligidagi qipchoq oʻzbeklarining Oʻrta Osiyoga ommaviy koʻchib kelishi bilan bogʻliqdir. Shuning uchun baʼzi tilshunos olimlar «oʻzbek» soʻzining yuzaga kelishini XVI asrga bogʻliq deb hisoblaydilar.

ҲОЗИРГИ ЗАМОН ФЕЪЛИ

(Настоящее время глагола)

Ҳозирги замон феъли ҳаракатнинг нутқ вақтида бўлаётганини, давом этаётганини, тугамаганлигини билдиради. Бу маъно ҳозирги замон феълининг -яп, -моқда, -ётир аффикслари билан ясалувчи шакллари, шунингдек, ҳозирги-келаси замон феъл шакли билан ифодаланади:

шахс	бирлик	кўplik
I	келяпман	келяпмиз
II	келяпсан	келяпсиз
III	келяпти	келяптилар
I	келмоқдаман	келмоқдамиз

II	келмоқдасан	келмоқдасиз
III	келмоқда	келмоқдалар
I	келаётирман	келаётирмиз
II	келаётирсан	келаётирсиз
III	келаётир	келаётирлар

Феълнинг ҳозирги-келаси замон шакли ҳозирги замон маъносида қўлланганда, у билдирган ҳаракат одатдаги, доимий ҳаракат бўлади.

Феълнинг бу шакли **-а** ёки **-й** аффиксли равишдошни шахсон билан туслаш орқали ҳосил қилинади:

шахс	бирлик	кўплик
I	бораман	борамиз
II	борасан	борасиз
III	боради	борадилар
I	ишлайман	ишлаймиз
II	ишлайсан	ишлайсиз
III	ишлайди	ишлайдилар

Топшириқ: Матнни ўқинг, рус тилига таржима қилинг. Феълларнинг қайси замонда эканини айтинг.

САЛЛАДА ҲИКМАТ КЎП

Мусулмончиликда салланинг рамзий маъноси кенг.

Салла - форсча-тожикча сўз бўлиб, «тугун» деган маънони билдиради. Уни асосан эркаклар ўрайди. Салла мусулмончилик белгиси бўлиб оқ, яшил, кулранг матолардан ва кўпинча докадан бўлади. Мато дўппи ёки телпак устидан ўралади. Лекин Покистон ва Ҳиндистонда мато бошнинг ўзига ўралади. Саллани ўраш Марказий Осиё, қисман Кавказда, Шимолий Африка ва Олд Осиёда кенг тарқалган.

Киши сафарда, уйда, йўлда, жангда ва бошқа жойда бандликни бажо келтириши мумкин. Бундай пайтда салла тайёр кафанликка ярайди. Салланинг ўралиш усули ва ранги турлича бўлган. Масалан, ҳожилар ва саидлар яшил матодан салла ўраганлар. Қадимда бола ва ўсмирлар қизил ва сариқ матолардан салла кийганлар...

SALLADA HIKMAT KO'P

Musulmonchilikda sallaning ramziy ma'nosi kehg.

Salla - forsha-tojikcha so'z bo'lib, «tugun» degan ma'noni bildiradi. Uni asosan erkaklar o'raydi. Salla musulmonchilik belgisi bo'lib oq, yashil, kulrang matolardan va ko'pincha dokadan bo'ladi. Mato do'ppi yoki telpak ustidan o'raladi. Lekin Pokiston va Hindistonda mato boshning o'ziga o'raladi. Sallani o'rash Markaziy Osiyo, qisman Kavkazda, Shimoliy Afrika va Old Osiyoda keng tarqalgan.

Kishi safarda, uyda, yo'lda, jangda va boshqa joyda bandalikni bajo keltirishi mumkin. Bunday paytda salla tayyor kafanlikka yaraydi. Sallaning o'ralish usuli va rangi turlicha bo'lgan. Masalan, hojilar va saidlar yashil matodan salla o'raganlar. Qadimda bola va o'smirlar qizil va sariq matolardan salla kiyganlar...

КЕЛАСИ ЗАМОН ФЕЪЛИ

(Будущее время глагола)

Ўзбек тилида ҳаракатнинг нутқ вақтидан кейин бўлиши, яъни келаси замон маъноси **-(а)р** аффиксли сифатдошни шахс-сон билан тушлаш орқали, шунингдек, ҳозирги-келаси замон феъли орқали ифодаланади.

Ҳозирги-келаси замон феъли ёрдамида ҳаракатнинг бажарилиши аниқ тарзда, **-(а)р (-мас)** аффиксли феълни шахс-сон билан тушлаш орқали эса гумон тарздаги ҳаракат ифодаланади. Худди шу хусусиятига кўра уларнинг биринчиси **аниқ келаси замон феъли**, иккинчиси **келаси замон гумон феъли** деб аталади.

Аниқ келаси замон феълнинг ясалиши

шахс	бирлик	кўплик
I	келаман	келамиз
II	келасан	келасиз
III	келади	келадилар
I	бормайман	бормаймиз
II	бормайсан	бормайсиз
III	бормайди	бормайдилар

Келаси замон гумон феълнинг ясалиши

I	келарман	келармиз
II	келарсан	келарсиз
III	келарди	келардилар
I	бормасман	бормасмиз
II	бормассан	бормассиз
III	бормас	бормаслар

Ҳозирги-келаси замон феъли шаклининг ҳозирги ва келаси замон маъноларини ифодалашини кўрдик. Унинг ҳозирги ёки келаси замонни билдириши матнда (контекста) маълум бўлади. Қиёсланг:

Мен фабрикада ишлайман (ҳозирги замон).

- (Men fabrikada ishlayman).

Мен бу топшириқларни эртага ишлайман.

- (Men bu topshiriqlarni ertaga ishlayman).

Топшириқ: Шаҳардаги бозорлар ҳақида ёзинг.



ФЕЪЛЛАРДА ШАХС-СОН КАТЕГОРИЯСИ

Шахс-сон категорияси ҳаракатнинг бажарувчиси уч шахсдан бирига ойдлиги, шу билан бирга шахснинг бир ёки кўп экани маъносини билдиради.

Ҳозирги ўзбек тилида шахс-сон категориясининг қуйидаги турлари бор:

шахс	бирлик	кўплик
I	олди+м (oldim)	олди+к (oldik)
II	олди+нг (olding)	олди+нгиз (oldingiz)
III	олди (oldi)	олди+(лар) (oldilar)

Демак, ҳаракатнинг бажарувчи шахсга ва бу шахснинг сон миқдорига муносабати шахс-сон категорияси бўлади.

Топшириқ: Қуйидаги Ўзбекистон Республикасининг Конституциясидан олинган моддаларни латин алифбосида ёзинг ва рус тилига таржима қилинг.

24-модда. Яшаш ҳуқуқи ҳар бир инсоннинг узвий ҳуқуқидир. Инсон ҳаётига суиқасд қилиш энг оғир жиноятдир.

41-модда. Ҳар ким билим олиш ҳуқуқига эга.

49-модда. Фуқаролар Ўзбекистон халқининг тарихий, маънавий ва маданий меросини авайлаб асрашга мажбурдирлар.

66-модда. Вояга етган, меҳнатга лаёқатли фарзандлар ўз ота-оналари ҳақида гамжўрлик қилишга мажбурдирлар.

123-модда. Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ягона солиқ тизими амал қилади. Солиқлар жорий қилишга фақат Ўзбекистон Республикасининг Олий Мажлиси ҳақли.

СИФАТ

(Имя прилагательное)

Сифат - предметнинг белгисини билдиради. (Прилагательное означает признак предмета). *Қандай?, қанақа?* сўроқларига жавоб бўлади.

Оқ кўйлак - белое платье
(oq ko'ylak)

катта уй - большой дом
(katta uy)

ақлли қиз - умная девочка
(aqli qiz)

ширин қовун - сладкая дыня
(shirin qovun)

юмшоқ нон - свежий хлеб
(yumshoq non)

илмий иш - научная работа
(ilmiy ish)

Ўзбек тилида сифат ҳаракатнинг белгисини билдириши ва равиш вазифасида қўлланиши ҳам мумкин:

яхши гапирди (yaxshi gapirdi)

яхши ишлади (yaxshi ishladi)

эркакчасига гапирмоқ

(erkakchasiga gapirmoq)

- хорошо говорил

- хорошо работал

- говорить по мужски

Ўзбек тилида туб (аслий) сифатни ифодаловчи алоҳида форма йўқ.

Рус тилида эса сифатлиликни кўрсатувчи махсус форма бор:

- қизиқарли журнал (qiziqarli jurnal) - интересный журнал (м.р.)
қизиқарли китоб (qiziqarli kitob) - интересная книга (ж.р.)
қизиқарли асар (qiziqarli asar) - интересное произведение (ср.р.)
қизиқарли суҳбатлар (qiziqarli suhbatlar) - интересные беседы (мн.ч.)

Ўзбек тилида сифат боғланиб келган *от* келишик, эгалик ва сўз ўзгартувчи қўшимчаларни олиб ўзгариши мумкин, лекин сифат ўзгармайди:

Б.к.- Бу кўчада баланд деворли уй бор.

В.к. - Вu ko'chada baland devorli uy bor.

Қ.к.- Ўша баланд деворли уйнинг ҳовлиси катта.

Q.k. - O'sha baland devorli uyning hovlisi katta.

Т.к.- Баланд деворли уйни кўрдим.

T.k. - Baland devorli uyni ko'rdim.

Ж.к.- Болалар баланд деворли уйга кириб кетишди.

J.k. - Bolalar baland devorli uyga kirib ketishdi.

Ў.р.к.- Бу йигит баланд деворли уйда туради.

O'r.k. - Вu yigit baland devorli uyda turadi.

Ч.к.- Ҳаётхон баланд деворли уйдан чиқди.

Ch.k. - Hayotxon baland devorli uydan chiqdi.

Топшириқ: Шеърни ифодали ўқинг ва ёд олинг.

Г Ҷ З А Л

Қоронғу кечада кўкка кўз тикиб,
Энг ёруғ юлдуздан сени сўраймен:
Ул юлдуз уялиб, бошини букиб,
Айтадир: «Мен уни тушда кўрамен.

Тушимда кўрамен, шунчалар гўзал,
Биздан-да гўзалдир, ойдан-да гўзал...»

Кўзимни оламен ой чиққан ёққа,
Бошлаймен ойдан-да сўрамоққа.
Ул-да айтадирки: «Қизил ёноққа,
Учрадим тушимда, кўмилган оққа.

Оққа кўмилганда шунчалар гўзал,
Мендан-да гўзалдир, кундан-да гўзал...»

Чўлпон

GO'ZAL

Qorong'u kechada ko'kka ko'z tikib,
Eng yorug' yulduzdan seni so'raymen.
Ul yulduz uyalib, boshini bukib,
Aytadir: «Men uni tushda ko'ramen.

Tushimda ko'ramen, shunchalar go'zal,
Bizdan-da go'zaldir, oydan-da go'zal...»

Ko'zimni olamen oy chiqqan yoqqa,
Boshlaymen oydan-da so'ramoqqa,
Ul-da aytadirki: «Qizil yonoqqa,
Uchradim tushimda, ko'milgan oqqa.

Oqqa ko'milganda shunchalar go'zal,
Mendan-da go'zaldir, kundan-da go'zal...»

Cho'lpon

СИФАТЛАРНИНГ МАЪНОГА КЎРА ТУРЛАРИ

Предметнинг қандай белгисини билдиришига кўра сифатлар бир неча хил бўлиши мумкин:

1. Хусусият билдирувчи сифатлар инсон, жонивор, предметларнинг характер-хусусиятларини (качество людей, животных и предметов) билдиради:

<i>камтарин йигит</i> (kamtarin yigit)	- скромный парень
<i>муғомбир одам</i> (mug'ombir odam)	- хитрый человек
<i>содда қиз</i> (sodda qiz)	- простая девушка
<i>меҳрибон она</i> (mehrison ona)	- любящая мать
<i>чопагон от</i> (chopag'on ot)	- скакун, резвый конь
<i>яхши от</i> (yahshi ot)	- хорошая лошадь
<i>ювош от</i> (yuvosh ot)	- смиренная лошадь
<i>яхши бола</i> (yahshi bola)	- хороший мальчик
<i>ювош одам</i> (yuvosh odam)	- тихий человек

2. *Ҳолат билдирувчи сифатлар - инсон, ҳайвон ва предметларнинг турлича ҳолатини (состояние, положение) ифодалайди:*

<i>бадавлат киши</i>	(badavlat kishi)	- богатый человек
<i>дуркун қиз</i>	(durkun qiz)	- крупная девочка
<i>тинч ҳаёт</i>	(tinch hayot)	- тихая жизнь
<i>нозик табассум</i>	(nozik tabassum)	- нежная улыбка
<i>очиқ ҳаво</i>	(ochiq havo)	- ясная погода
<i>кўр музикачи</i>	(ko'r muzikachi)	- слепой музыкант
<i>кар одам</i>	(kar odam)	- глухой человек
<i>иссиқ нон</i>	(issiq non)	- горячий хлеб
<i>ингичка ип</i>	(ingichka ip)	- тонкая нитка
<i>огир тош</i>	(og'ir tosh)	- тяжелый камень

Топшириқ: Юқоридаги сўзларни ёд олинг ва улар иштирокида 10 та гап тузинг.

3. *Ранг-тус (цвет) билдирувчи сифатлар:*

<i>қизил лента</i>	(qizil lenta)	- красная лента
<i>пушти кўйлакча</i>	(pushti ko'yлакча)	- розовое платье
<i>зангори осмон</i>	(zangori osmon)	- голубое небо
<i>кўк бўёқ</i>	(ko'k bo'yoq)	- синяя краска
<i>бўз от</i>	(bo'z ot)	- серая лошадь
<i>кўк кўз</i>	(ko'k ko'z)	- серые (голубые) глаза

4. *Маза-таъм билдирувчи сифатлар (вкусовые качества):*

<i>ширин тарвуз</i>	(shirin tarvuz)	- сладкий арбуз
<i>бемаза қовун</i>	(bemaza qovun)	- невкусная дыня
<i>нордон анор</i>	(nordon anor)	- кисло-сладкий гранат
<i>чучук олма</i>	(chuchuk olma)	- кисло-сладкое яблоко
<i>нордон тузлар</i>	(nordon tuzlar)	- кислые соли
<i>шўр бодринг</i>	(sho'r bodring)	- соленый огурец

Топшириқ: Куйидаги мақолларни ёд олинг:

*Ошининг таъми туз билан, одамнинг таъми сўз билан.
(Oshning ta'mi tuz bilan, odamning ta'mi so'z bilan).*

Ширин сўз шакардан ширин. - (Shirin so'z shakardan shirin).
Бемаза қовуннинг уруғи кўп. - (Bemaza qovunning urug'i ko'p).

5. Хид билдирувчи сифатлар:

<i>гул ҳиди</i>	(gul hidi)	- цветочный запах
<i>ёқимли ҳид</i>	(yoqimli hid)	- приятный запах
<i>хушбўй ҳид</i>	(xushbo'y hid)	- душистый, ароматный
<i>муаттар боғ</i>	(muattar bog')	- ароматный, благоухающий сад
<i>бадбўй ҳид</i>	(badbo'y hid)	- вонючий запах
<i>сассиқ кўлмак</i>	(sassiq ko'lmak)	- зловонная лужа
<i>тер ҳиди</i>	(ter hidi)	- запах пота

6. Шақл-кўриниш билдирувчи сифатлар (прилагательные, означающие внешнюю форму):

<i>гавдали йигит</i>	(gavdali yigit)	- рослый, крупный парень
<i>новча бола</i>	(novcha bola)	- высокий парень
<i>узун кун</i>	(uzun kun)	- долгий день
<i>узун арқон</i>	(uzun arqon)	- длинная верёвка
<i>узун йўл</i>	(uzun yo'l)	- длинная дорога
<i>текис жой</i>	(tekis joy)	- плоская местность
<i>япалоқ идиш</i>	(yapaloq idish)	- плоское блюдо
<i>юмалоқ юз</i>	(yumaloq yuz)	- округлое лицо
<i>юм-юмалоқ копток</i>		- совершенно круглый мяч
<i>(yum-yumaloq koptok)</i>		

Топшириқ: 1. Юқоридаги сўзларни ёд олинг ва улар иштирокида 10 та гап тузинг.

2. Матнларни рус тилига таржима қилинг.

Уқитувчи: - Шунини унутманг-ки, болалар, ҳаёт учун энг зарур бўлган кислород 1773 йилда кашф қилинган.

Уқувчи: - Айтинг-чи устоз, унғача одамлар нима билан нафас олишган?

О'қитувчи: - Shuni unutmang-ki, bolalar, hayot uchun eng zarur bo'lgan kislorod 1773 yilda kashf qilingan.

О'қувчи: - Aytin-g-chi ustoz, ungacha odamlar nima bilan nafas olishgan?

Болалар, бугун феълларнинг тусланишини ўтамиз. «Мен турибман, сен турибсан, у турибди. Биз турибмиз, сиз турибсиз, улар турибдилар» - деди ўқитувчи янги дарсни бошлагач.

Кейин ўқувчидан сўради:

- Боқивой, қани айт-чи, тусланишдан нимани тушундинг?
- Ҳамма турибди.

Bolalar, bugun fe'llarning tuslanishini o'tamiz. «Men turibman, sen turibsan, u turibdi. Biz turibmiz, siz turibsiz, ular turibdilar» - dedi o'qituvchi yangi darsni boshlagach.

Keyin o'quvchidan so'radi: - Boqivoy, qani ayt-chi, tuslanishdan nimani tushunding?

- Hamma turibdi.

7. Макон ва замон муносабатларини ифодаловчи сифатлар (обозначающие пространственные и временные отношения):

тўғри чизик	(to'g'ri chiziq)	-	прямая линия
тўғри жавоб	(to'g'ri javob)	-	правильный ответ
тўғри одам	(to'g'ri odam)	-	честный человек
ўнг қўл	(o'ng qo'l)	-	правая рука
chap биқин	(chap biqin)	-	левый бок
буюк одам	(buyuk odam)	-	большой человек
бўш вақт	(bo'sh vaqt)	-	свободное время
чуқур ўра	(chuqur o'ra)	-	глубокая яма

8. Вақтга кўра белги билдирувчи сифатлар -ги (-ки, -и) аффиксларини кўшишдан ҳосил бўлади:

қишки имтиҳон	(qishki imtihon)	-	зимний экзамен
ёзги таътил	(yozgi ta'til)	-	летние каникулы
сиртқи ўқиш	(sirtqi o'qish)	-	заочное учёба
кечки овқат	(kechki ovqat)	-	ужин (букв. вечерний обед)

Топшириқ: 1. Юқоридаги сўзларни ёд олинг ва улар иштирокида 10 та гап тузинг.

2. Матнларни таржима қилинг.

Тарих дарсида

Ўқитувчи: - Синфлар қачон вужудга кела бошлаган?

Ўқувчи: - Мактаблар қурила бошлагандан сўнг.

Tarix darsida

О'qituvchi: - Sinflar qachon vujudga kela boshlagan?

О'quvchi: - Maktablar qurila boshlagandan so'ng.

Астрономия дарсида

Ўқитувчи: - Кеча билан кундуз нима учун ўрин алмашади?

Ўқувчи: - Биз ухлаб, дам олишимиз учун.

Astronomiya darsida

О'qituvchi: - Кеча билан кундуз нима учун о'рин almashadi?

О'quvchi: - Biz uxlab, dam olishimiz uchun.

СИФАТНИНГ ТУЗИЛИШИ

Тузилиш жиҳатдан сифатлар: *туб* (непроизводные-качественные) ёки *ясама* (производные-относительные) бўлади.

Туб - аслий (качественные) сифатлар морфемаларга бўлинмайди:

оқ (oq) - белый

қари (qari) - старый

шўх (sho'x) - озорной

кўк (ko'k) - голубой

ёш (yosh) - молодой

аччиқ (achchiq) - горький

Сўз яшанинг бирор усули билан ҳосил бўлган сифатлар *ясама сифатлар* дейилади. Улар содда (простые) ёки қўшма (сложные) бўлади.

1) *ясама сифатлар* сўз ясовчи аффикслар (словообразующие аффиксы) ёрдамида ҳосил бўлади:

кучли (kuchli) - сильный

рангдор - цветной

(rangdor)

кузги (kuzgi) - осенний

марказий (markaziy) - центральный

техникавий - технический

(texnikaviy)

эҳтиёткор - осторожный

(ehtiyotkor)

2) бир неча мустақил маъноли сўздан ҳосил бўлади (из самостоятельных слов):

ҳаво ранг (havo rang)

жигаргўша (jigargo'sha)

- синий, голубой

- родной

ишѐқмас	(ishyoqmas)	-	ленивый
жигаранг	(jigarrang)	-	коричневый
ўзбилармон	(o'zbiarmon)	-	самостоятельный
эртапишар	(ertapishar)	-	ранний

Топшириқ: 1. Рус тилига таржима қилинг.

- Чўртан балиқни нима учун йиртқич дейишади?
- Акунанинг қариндоши бўлгани учун.

- Cho'rtan baliqni nima uchun yirtqich deyishadi?
- Akulaning qarindoshi bo'lgani uchun.

- Ўзидан ток ўтказувчи қандай буюмларни биласиз?
- Симёғочларни.

- O'zidan tok o'tkazuvchi qanday buyumlarni bilasiz?
- Simyog'ochlarni.

- Типратикан нима билан овқатланади?
- Кактус еса керак-да.

- Tipratikan nima bilan ovqatlanadi?
- Kaktus esa kerak-da.

2. Қуйидаги гапларни ўзбек тилига таржима қилинг.

1. Наши спортсмены выезжают и за границу представляя независимый Узбекистан.

2. Первые кондиционеры, как оказалось, изобрели турки.

3. Природа имеет целый арсенал пищевых и лекарственных растений, которые помогают нормализовать кислотно-щелочное равновесие организма.

4. Нельзя оставлять подростков без присмотра, рядом с несовершеннолетними всегда должен находиться человек, к которому они могли бы обратиться за советом.

5. Ошибаются те, кто считает, что следователь должен предъявить оступившемуся подростку обвинение, а судья - вынести приговор.

6. Друзья вас уважают за то, что вы самостоятельны и уважаете не только окружающих людей, но и самого себя.

7. Год от года крепнет мастерство узбекских кинематографистов, завоевывая симпатии зрителей ближнего и дальнего зарубежья.

СИФАТЛАРНИНГ ЯСАЛИШИ

(Образование имён прилагательных)

Сифатлар ўзбек тилида асосан сифат ясовчи қўшимчалар ёрдамида ясалади.

-ЛИ:

ақли қиз	(aqli qiz)	- умная девочка
мазали овқат	(mazali ovqat)	- вкусная пища
алангали салом	(alangali salom)	- пламенный привет

-ЛИК:

ҳафталик режа	(haftalik reja)	- недельный план
кунлик режа	(kunlik reja)	- ежедневный план

-ВИЙ:

оилавий суҳбат	(oilaviy suhbat)	- семейная беседа
тарбиявий соат	(tarbiyaviy soat)	- воспитательный час
тарихий ҳужжат	(tarixiy hujjat)	- исторический документ

-НИ:

руҳий озиқ	(ruhiy oziq)	- духовная пища
илмий иш	(ilmiy ish)	- научная работа
тасвирий санъат	(tasviriy san'at)	- изобразительное искусство

-КИ:

қишки таътил	(qishki ta'til)	- зимние каникулы
эски тўн	(eski to'n)	- изношенный халат

-ГИ:

тонгги шабада	(tonggi shabada)	- утренний ветер
---------------	------------------	------------------

-СИЗ аффикси отта қўшилиб сифат ясайди ва маъносига кўра рус тилидаги без- (бес-), не- приставкаларига тўғри келади:

-СИЗ:

сабрсиз бола (sabrsiz bola)
 тартибсиз бола (tartibsiz bola)
 шартсиз рефлекс (shartsiz refleks)
 қанотсиз ҳашаротлар
 (qanotsiz hasharotlar)
 ҳавосиз бўшлиқ (havosiz bo'shliq)
 тўлиқсиз ўрта мактаб
 (to'liqsiz o'rta maktab)

- нетерпеливый мальчик
 - неаккуратный ребёнок
 - безусловный рефлекс
 - бескрылые насекомые
 - безвоздушное пространство
 - неполная средняя школа

сер-:

сермазмун маъруза
 (sermazmun ma'ruza)
 серсув шафтоли (sersuv shaftoli)
 сергап қиз (sergap qiz)

- содержательный доклад
 - сочный персик
 - болтливая девушка

ба-:

бадавлат одам (badavlat odam)
 басавлат киши (basavlat kishi)

- богатый человек
 - солидный человек

но-:

номаълум орол (noma'lum orol)
 ноаниқ маълумот
 (noaniq ma'lumot)
 ноқобил ўғил (noqobil o'g'il)
 ноинсоф одам (noinsof odam)

- неизвестный остров
 - неточные сведения
 - непослушный сын
 - нечестный человек

бе-:

беғуноҳ фарзанд
 (begunoh farzand)
 бевақт ёмғир (bevaqt yomg'ir)
 бебаҳо одам (bebaho odam)
 беайб бола (beayb bola)

- безгрешный ребёнок
 - несвоевременный дождь
 - бесценный человек
 - невинный ребёнок

-(И)Қ:

илиқ шабада (iliq shabada)
 илиқ сўзлар (iliq so'zlar)

- тёплый ветерок
 - тёплые слова

Топшириқ: Юқоридаги сўз бирикмаларини ёд олинг ва улар иштирокида 10 та гап тузинг.

-қин: кескин кураш (keskin kurash) - решительная борьба
-қир: ўткир пичоқ (o'tkir pichoq) - острый нож
-қор: халаскор халқ (xalaskor xalq) - народ-освободитель

тезкор бинокор	(tezkor binokor)	- строитель-скоростник
тезкор ёрдам	(tezkor yordam)	- скорая помощь
<u>-КИН:</u> сотқин одам	(sotqin odam)	- продажный человек
<u>-КИР:</u> чопқир от	(chopqir ot)	- быстро бегающий конь
<u>-КУР:</u> учқур от	(uchqur ot)	- очень быстро бегающий конь
<u>-ФИР:</u> олғир ит	(olg'ir it)	- хваткая собака
<u>-ГУР:</u> бўлмағур гап	(bo'lmag'ur gap)	- негодные, нехорошие слова
<u>-ГИН:</u> ҳорғин от	(horg'in ot)	- усталая лошадь
<u>-ГИР:</u> сезгир одам	(sezgir odam)	- чуткий, пронизательный человек
<u>-ГИЧ:</u> ошиғич телеграмма	(oshig'ich telegramma)	- экстренная телеграмма
сузонғич сигир (suzong'ich sigir)		- бодливая корова
<u>-СИМОН:</u> сақичсимон краска	(saqichsimon kraska)	- липкая краска
олтинсимон соч (oltinsimon soch)		- золотистый волос
юлдузсимон шакл	(yulduzsimon shakl)	- звездообразная фигура
<u>-ДОР:</u> тагдор гап (tagdor gap)		- обоснованные слова
хабардор доиралар	(xabardor doiralar)	- осведомлённые круги
<u>-МА:</u> тугма соқов (tug'ma soqov)		- немой от рождения
ёзма иш (yozma ish)		- письменная работа
<u>-АРО:</u> халқаро аҳвол	(xalqaro ahvol)	- международное положение
<u>-МАС:</u> ўлмас асар (o'lmas asar)		- бессмертное произведение
<u>-ЧОҚ:</u> мақтанчоқ одам	(maqtanchoq odam)	- хвастливый человек
<u>-ЧАН:</u> уятчан одам (uyatchan odam)		- стеснительный человек
сезувчан одам (sezuvchan odam)		- чуткий человек
<u>-ЧИК:</u> қизғанчиқ одам	(qizg'anchiq odam)	- жадный человек
<u>-ЧИЛ:</u> эпчил одам (epchil odam)		- ловкий человек
дардчил одам (dardchil odam)		- болезненный человек

Топшириқ: 1. Юқоридаги сўзларни ёд олинг ва улар ишти-рокида ўнта гап тузинг.

2. Нуқталар ўрнига керакли сифатларни кўйиб матнни кўчиринг.

Қ И Ш

Қиш ҳам ... фаслдир. Қишда дала ва қирлар ... чойшабга ўралади. Дарахтлар... кийимида худди хаёл суриб тургандек туюлади. Қишнинг ..., ... ҳавоси кишига ўзгача ором беради. Киши қанча нафас олса ҳам тўймайди. Қишда болалар ... ўйинлар ўйнаб қувонадилар.

Қўйиш учун сўзлар: *гўзал, чиройли, кўркам; оқ, оппоқ; мусалффо, соф, ёқимли, оромбахш; қизиқ, қувноқ, шўх.*

QISH

Qish ham... fasldir. Qishda dala va qirlar... choyshabga o'raladi. Daraxtlar... kiyimda xuddi xayol surib turgandek tuyuladi. Qishning ..., ... havosi kishiga o'zgacha orom beradi. Kishi qancha nafas olsa ham to'ymaydi. Qishda bolalar... o'yinlar o'ynab quvonadilar.

Qo'yish uchun so'zlar: go'zal, chiroyli, ko'rkam; oq, oppoq; musaffo, sof, yoqimli, orombaxsh; qiziq, quvnoq, sho'x.

3. Қуйидаги матннинг мазмунини сўзлаб беринг.

Ҳазрат Умарни йиғлатган бола

Ҳазрат Умар (р.а.)нинг муборак одатларидан бири эрта саҳарда масжидга бориш эди. Ҳазрат Умар масжидга азон айтмасдан олдин борар ва намоз вақтини Жомеда кутар эди. Бир куни тонг отмай туриб масжидга борар экан, бир боланинг шошилиб масжидга кетаётганини кўрди. Ҳазрат Умар (р.а.) сўрадилар:

- Болажоним, нега шошилиб кетаётирсан? Қаерга югуриб боряпсан?

- Намозга кетяпман. Намоз вақти яқинлашди. Менинг эса таҳоратим йўқ. Азон ўқилмасдан олдин таҳорат олиб, намоз вақтини кутаман. Шунинг учун югуриб кетяпман, -деди.

- Болам, сен жуда ёш кўринасан, намоз сенга ҳали фарз эмас.

- Ҳазрат, бу иш учун катта-кичиклик бўладими? Кеча маҳалламизда ёш бир бола вафот этди. Демак, бу иш учун катта-кичик бўлмайди.

Ҳазрат Умар (р.а.) боланинг бу сўзларидан жуда тўлқинланиб кетди. Шундай мутаассир бўлдики, шундай қувондики, муборак кўзларидан инжу доналаридек ёшлар оқа бошлади.

- Ё, Раббий. Бу бола қандай ажойиб, қандай ақлли. Бу гўзал сўзлар улуғларнинг оғзидан чиқадиган сўзлардир, - деб шундай йиқладиларки...

СИФАТ ДАРАЖАЛАРИ

(Сравнительная степень)

Ўзбек тилида сифатнинг қуйидаги даража турлари бор:

Оддий
(простое)

Орттирма
(превосходная)

Озайтирма
(уменьшительная)

Бу даражанинг махсус кўрсаткичи йўқ.

Бу даража қуйидаги усуллар билан ифодаланади:

Бу даража ўзбек тилида қуйидагича ифодаланади:

яхши - хороший
(*yaxshi*)
семиз - полный
(*semiz*)
оқ - белый
(*oq*)

1. Фонетик усул билан:
а) сифатнинг биринчи унлиси гача олиб, кетидан п, м қўшиш ва сифат олдидан қўлаш орқали ҳ.б.

1. Лексик усулда: даражанинг кучсизлиги махсус сўзлар ёрдамида ҳосил бўлади:

гузал - красивый
(*go'zal*)
баланд - высокий
(*baland*)

қип-қизил (красный)
(*qip - qizil*)
кап-катта (пребольшой)
(*kap-katta*)
ям-яшил (зеленый)
(*yam-yashil*)
дум-думалоқ (прекруглый)
(*dum-dumaloq*)

Сал дуруст бола.
(*Sal durust bola*).
Бир оз яхши қиз.
(*Bir oz yaxshi qiz*).
Хиёл очиқ эшик.
(*Xiyol ochiq eshik*).

б) биринчи ёки иккинчи бўғин унлини чўзиб айтиш.

Бундай усул рус тилида йўқ:

баланд - баланд
(*baland*)
нордон - нордон
(*nordon*)
чиройли - чиройли
(*chiroyli*)

2. -роқ қўшимчаси ёрдамида:
баландроқ иморат
(*balandroq imorat*)
ширинроқ қовун
(*shirinqoq qovun*)

узоқроқ жой
(*uzoqroq joy*)

2. Лексик усул, яъни махсус сўзлар билан ифодаланиши:

Жуда яхши китоб.
(Juda yaxshi kitob)

Ниҳоятда семиз бола.
(Nihoyatda semiz bola)

Беҳад гўзал қиз.
(Behad go'zal qiz)

3. Аналитик йўл билан,
яъни, биринчи компоненти-
ни чиқиш келишиги форма-
сида қўллаш орқали ҳосил
бўлади:

Узундан-узун йўл.
(Длинная дорога)

Кўполдан-кўпол одам.
(Очень грубый человек)
Шириндан-ширин невара.
(Любимый внук)

Бундай усул рус тилида йўқ.

Топшириқ: Нуқталар ўрнига қуйида берилган сифатлардан
мосини қўйиб кўчиринг.

ИНДИРА ГАНДИ

Ҳиндистоннинг бирлиги йўлида жон фидо қилган Индира Ган-
ди 1917 йил 19 ноябрь куни Аллоҳободда ... давлат арбоби Жаво-
ҳарлаъл Неру хонадонида дунёга келди.

Индира бениҳоя ... ва ... чақалоқ эди. ... ҳинд шоираси Саражина
Найду бу ... айёмда Неруга қутлов юборди: «Сизнинг қизингиз
Ҳиндистоннинг ... руҳи, қалби бўлажак».

Мотидаъл Неру - Индиранинг бобоси ... ва ... шахс эди. Унинг ...
ҳовли-жойида Индиранинг болалиги кечди. ... одамлар Неру осто-
насига паноҳ излаб келардилар, таскин топардилар. Бор бисоти-
ни ғарибу бенаволардан аямайдиган Неру хонадонидагилар од-
дийгина умр кечиришарди: ... ва ... либослар, обу ёвғон билан қаноат
- уларга одат эди.

Бир куни бу ерга ... кийимли ... киши келиб қолди. Бу чол буюк
мутафаккир, ... Мохандас Ганди эди. Халқ уни «Махатма» («Буюк

Рух») деб атарди. Махатма инсон умридаги энг ... Қонун - Одамлар муҳаббат ва камолотга интилиш деб биларди. Ана шу ... учрашувдан сўнг Неру хонадони аҳли буюк «Махатма» таълимотига бир умр содиқ бўлиб қолди.

Руҳи, қалби ўз халқидай ... ва ... Индира Гандининг кўксига отилган ўқлар ... Ҳиндистон бағрини мангу яралаб кетди.

Она Ҳиндистон ўз жигарбандини алқаб, куйларида, кўшиқларида, ... кўзларида унинг сувратини соғиниб, эъзозлаб юражак.

Нуқталар ўрнига қўйиш учун сўзлар: улуғ, қари, ватанпарвар, мағрур, фаройиб, жафоқаш, матонатли, маҳзун, бадавлат, ҳашаматли, миллатпарвар, ночор, йиртиқ, содда, халқона.

INDIRA GANDI

Ҳиндистоннинг бirligi yo'lida jon fido qilgan Indira Gandhi 1917 yil 19 noyabr kuni Allohobodda ... davlat arbobi Javoharla'l Neru xonadonida dunyoga keldi.

Indira benihoya ... va ... chaqaloq edi. ... hind shoirasi Sarajina Naydu bu ... ayyomda Neruga qutloy yubordi: «Sizning qizingiz Hindistonning ... ruhi, qalbi bo'lajak».

Motida'l Neru - Indiraning bobosi ... va ... shaxs edi. Uning ... hovli-joyida Indiraning bolaligi kechdi. ... odamlar Neru ostonasiga panoh izlab kelardilar, taskin topardilar. Bor bisotini g'aribu benavolardan ayamaydigan Neru xonadonidagilar oddiygina umr kechirishardi: ... va ... liboslar, obu yovg'on bilan qanoat - ularga odat edi.

Bir kuni bu erga ... kiyimli ... kishi kelib qoldi. Bu chol buyuk mutafakkir, ... Moxandas Gandhi edi. Xalq uni «Махатма» («Buyuk Ruh») deb atardi. Махатма инсон умридаги энг ... Қонун - Одамлар муҳаббат ва камолотга интилиш деб биларди. Ана шу ... учрашувдан со'нг Неру хонадони аҳли буюк «Махатма» та'лимоти га бир умр содиқ бо'либ қолди.

Руҳи, қалби о'з халқидай ... ва ... Индира Гандининг кўксига отилган о'қлар ... Ҳиндистон бағ'рини мангу яралаб кетди.

Она Ҳиндистон о'з жигарбандини алқаб, куйларида, қо'шдиқларида, ... кўзларида унинг сувратини соғ'иниб, е'зозлаб юражак.

Нуқталар о'рнига қо'yish uchun so'zlar: ulug', qari, vatanparvar, mag'rur, g'aroyib, jafokash, matonatli, mahzun, badavlat, hashamatli, millatparvar, nochor, yirtiq, sodda, xalqona.

Ўзбек тилида *жуфт сифатлар* ҳам мавжуд. Улар асосан, антонимлардан ҳосил бўлади:

Ораларидан яхши-ёмон гап ўтди. (Oralaridan yaxshi-yomon gap o'tdi).

Йигилишига катта-кичик болалар келди. (Yig'ilishga katta-kichik bolalar keldi).

Сифатларнинг такрорий формаси эса микдорий кўпликни билдиради:

Бугун кинога ёш-ёш йигит-қизлар келибди.

(Bu kinoga yosh-yosh yigit-qizlar kelibdi).

Тўйда чиройли-чиройли қизлар бор эди.

(To'yda chiroyli-chiroyli qizlar bor edi).

Сифатлар синтактик йўл билан ҳам ҳосил бўлади:

оч сариқ	(och sariq)	(прил.+прил.)	- светложёлтый
оқ кўнгиш	(oq ko'ngil)	(прил.+сущ.)	- чистосердечный
қўй кўз	(qo'y ko'z)	(сущ.+сущ.)	- кареглазый
шерюрак	(sheryurak)	(сущ.+сущ.)	- храбрый
меҳнатсевар	(mehnatsevar)	(от+феъл)	- трудолюбивый

Топшириқ: 1. Ўзбекистон мадҳиясини ёд айтинг ва ундаги сифатларга изоҳ беринг.

2. Ўйлаб кўринг. Матнни ўзбек тилига таржима қилинг.

З а д а ч а

Вид казни в древнеримском суде зависел от последнего слова (вернее, от последней фразы) преступника. Если эта фраза оказывалась правдивой, преступника сбрасывали со скалы в море. Если фраза была лживой, отдавали на растерзание голодным львам.

Однако шанс у преступника все же был. Мизерный, но шанс. Если бы вдруг он произнос фразу, после которой его нельзя было ни сбросить в море, ни отдать львам, он получал свободу. Именно такую фразу и произнос один из преступников. Что он сказал?

СОН

(Имя числительное)

Сон ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам предметнинг саноғини миқдорини (количество) ҳамда уларнинг тартибини (порядок) билдирувчи сўз туркумидир.

Сон *қанча?*, *печа?* (сколько?), *печанчи?* (какой?, который по счёту?) сўроқларига жавоб бўлади.

Сон туркумининг асосини ташкил этувчи сонлар:

9 та бирлик сон: 9 та ўнлик сон: катта миқдор сонлар:
(единицы) (десятки) (сотни, тысячи и т.д.)

1 - бир (bir)	10 - ўн (o'n)	1.000.000.000--
2 - икки (ikki)	20 - йигирма (yigirma)	миллиард (billion)
3 - уч (uch)	30 - ўттиз (o'ttiz)	1.000.000-миллион
4 - тўрт (to'rt)	40 - қирқ (qirq)	(million)
5 - беш (besh)	50 - эллик (ellik)	1.000 - минг (ming)
6 - олти (olti)	60 - олтмиш (oltmish)	100 - юз (yuz)
7 - етти (etti)	70 - етмиш (etmish)	
8 - саккиз (sakkiz)	80 - саксон (sakson)	
9 - тўққиз (to'qqiz)	90 - тўқсон (to'qson)	

Сонлар *ҳарф билан* (бир, икки, уч, олтинчи, ўнинчи...), *араб рақами* (1,2,3,4... 10, 16, 50, 88, ...22-, 119-...), *рим рақами билан* (I, X, VI, XIX, XXII...) ёзилади.

Топшириқ: Ўзбек тилига таржима қилинг.
Ўйлаб кўринг

Позавчера Марии Ивановне было лишь 52 года, а уже в следующем году исполнится 55. Какое сегодня число?

Сон маъно жиҳатдан иккига бўлинади:

1) миқдор сон ёки саноқ сон (количественные-числительные):
1, 2, 6, 7, 10, 15...

У менадан бир курс юқори ўқийди - Он учится одним курсом
(U mendan bir kurs yuqori o'qiydi). выше.

Мақолани икки нусха кўчирдим.
(Maqolani ikki nusxa ko'chirdim).

- Статью переписала в двух экземплярах.

2) **тартиб сон** (порядковые числительные): биринчи (первый), иккинчи (второй), ўнинчи (десятый), йигирманчи (двадцатый)...

Улар биринчи курс талабалари. - Они - студенты первого курса
(Ular birinchi kurs talabalari).

Мақоланинг иккинчи нусхаси кўлимда. (Maqolaning ikkinchi nusxasi qo'limda) - Второй экземпляр статьи у меня.

Ўзбек тилида тартиб сон санок сонларга -нчи (-инчи) аффиксини, рус тилида эса асосан -ий, -ый аффиксларини қўшиш билан ясалади:

учинчи (uchinchi) - третий
олтинчи (oltinchi) - шестой

тўрттинчи (to'rtinchi) - четвёртый
юзинчи (yuzinchi) - сотый

Рус тилида один, два санок сонларидан тартиб сон ҳосил қилинганда эса бошқа ўзак олинади: *один - первый, два - второй*...

Ўзбек тилида миқдор сон куйидаги кўринишларга эга:

Санок сонга -та аффиксини қўшиш билан дона сон (штучное числительное) ҳосил бўлади ва у предметнинг нечталиги донасини англатади:

иккита дафтар - две тетради
(ikkita daftar)

бешта бола - пятеро детей
(beshta bola)

Рус тилида дона сон штука сўзи билан ҳам берилади:

битта (дона) - одна штука
(bitta (dona))

бешта (беш дона) - пять штук
(beshta (besh dona))

Бир сўзига -та аффикси қўшилганда *р* товуши *т* га ўтади:

бир+та - *битта* (один, одна штука)

-та аффиксли санок сонларда кўплик формаси йўқ.

Баъзан предметларни яккалаб ҳисоблаш учун -та аффикси ўрнига қуйидаги ҳисоб сўзлари (нумератив) ишлатилади:

Икки дона дафта (Ikki dona daftar) - *две тетради*
50 нусха «Ўзбек тили» китоби - *50 экз. книги «Узбек тили»*
(50 nusxa «O'zbek tili» kitobi)

12 бош қорамол (12 bosh qoramol) - *12-голов крупного рогатого скота*

2 туп олма (2 tup olma) - *два куста яблони*

беш дона гишт (besh dona g'isht) - *пять штук кирпичей*

уч жуфт пайпоқ (uch juft pайpoq) - *три пары чулок*

Топшириқ: Рус тилига таржима қилинг, сонларни дафтарингизга араб рақамида ёзинг.

1. Чумчуқсимон қушлардан фотмачумчуқ ўн саккиз соатда уч юз етмиш-уч юз саксон марта, чуғурчуқ ўн етти соат мобайнида бир юз тўқсон саккиз марта, қалдирғоч икки юз тўқсон беш марта, қизилиштон йигирма тўрт соат ичида тўрт юз олтмиш тўққиз марта ўз уясига овқат ташиганлиги аниқланган.

2. Агар ўн минг дона чивин мудофаасиз одамга ҳужум қилса, бир соатга қолмай ундаги барча қонни сўриб тугатади.

3. Бир дона пашша зиғирдай панжасида беш миллион микробни ташиб юради.

1. Chumchuqsimon qushlardan fotmachumchuq o'n sakkiz soatda uch yuz etmish-uch yuz sakson marta, chug'urchuq o'n etti soat mobaynida bir yuz to'qson sakkiz marta, qaldirg'och ikki yuz to'qson besh marta, qizilishton yigirma to'rt soat ichida to'rt yuz oltmish to'qqiz marta o'z uyasiga ovqat tashiganligi aniqlangan.

2. Agar o'n ming dona chivin mudofaasiz odamga hujum qilsa, bir soatga qolmay undagi barcha qonni so'rib tugatadi.

3. Bir dona pashsha zig'irday panjasida besh million mikrobnii tashib yuradi.

Жамловчи сон (собирательное числительное) шахс ёки нарсә-предметларнинг тўдаланган (совокупность) миқдори-ни билдиради.

Ўзбек тилида 2-7 гача бўлган саноқ сонларга -ов аффикси қўшилиб, жамлик маъносини билдиради:

Иккови ҳам дарс тайёрламабди - *Обе не готовили уроки.*
(*Ikkovi ham dars tayyorlamabdi*).

Бешови кинога кетди - *Пятеро ушли в кино.*
(*Beshovi kinoga ketdi*).

Тўрттови узоқ суҳбатлашишди. - *Вчетвером долго беседовали.*
(*To'rttovi uzoq suhbatlashishdi*).

Баъзан эса -овлон шакли ҳам ишлатилади:

Бешовлон бирдан хохолаб кулиб юборди. - *Пятеро внезапно захохотались.*
(*Beshovlon birdan xoxolab kulib yubordi*).

2 дан 4 гача бўлган саноқ сонларга -ала аффикси қўшилади. Шундай ҳолларда баъзан фонетик ўзгариш бўлади, яъни икки сўзидаги охирги *и* товуши тушиб қолади: *икки* - *иккаламиз* келдик.

Рус тилида саноқ сонларга *-ое*, *-еро* қўшилади:

<i>икков, иккала</i> (<i>ikkov, ikkala</i>)	- двое
<i>учов, учала</i> (<i>uchov, uchala</i>)	- трое
<i>олтов</i> (<i>oltov</i>)	- шестеро
<i>еттов</i> (<i>ettov</i>)	- семеро

Ўзбек тилида жамловчи сонлар эгалик аффиксини олиб гапда от вазифасида келади. Уларни рус тилига таржима қилганда, эгалик маъноси кишилик олмоши билан ифода этилади:

Учовимизнинг мақсадимиз бир. - *У нас троих цель одна.*
(*Uchovimizning maqsadimiz bir*).

Икковимиз кутубхонага бордик. - *Мы вдвоём ходили в библиотеку.*
(*Ikkovimiz kutubxonaga bordik*).

учовимиз суҳбатлашдик - *мы троём...*
(*uchovimiz suhbatlashdik*).

Топшириқ: Матндаги сонларга изоҳ беринг.

Саида синглисига вақтни соат бўйича аниқлашни ўргатарди:

- Хўп; ҳозир соат неча бўлди? - сўради у синглисидан.
- Саккиздан ўттиз дақиқа ўтди.
- Тўғри. Бу яна бошқачароқ қандай айtilади?
- Ўттиз дақиқа кам тўққиз, - жавоб берди синглиси.

Saida singlisiga vaqtni soat bo'yicha aniqlashni o'rgatardi:

- Xo'p, hozir soat necha bo'ldi? - so'radi u singlisidan.
- Sakkizdan o'ttiz daqiqa o'tdi.
- To'g'ri. Bu yana boshqacharoq qanday aytiladi?
- O'ttiz daqiqa kam to'qqiz, - javob berdi singlisi.

Чама сон (приблизительные числительные) предметларнинг тахминий миқдорини билдиради. Унинг ясалиши қуйидагича:

- дона сонга -ча аффикси қўшилади:

Ўнтача қиз бола (O'ntacha bola) - Около десяти девушек

Йигирматача ўғил бола (Yigirmatacha o'g'il bola) - Около двадцати мальчиков

- миқдор сонга -лаб аффикси қўшилганда:

Ўнлаб одамлар йиғилди (O'nlab odamlar yig'ildi).
- Десятки людей собрались.

- миқдор сонга -ларча аффикси қўшилса, кўплик формасини беради (фақат юз, минг, миллион, миллиард сонларидан ясалади):

Юзларча талаба келди (Yuzlarcha talaba keldi).
- Сотни студентов пришли.

Мингларча ишчилар ишлади (Minglarcha ishchilar ishladi).
- Работали тысячи рабочих.

- сонларни жуфтлаш йўли билан ҳам чама сон ҳосил қилинади (рус тилида ҳам бундай ифода бор):

беш-олти	(besh-olti)	- пять-шесть
ўн-ўн беш	(o'n-o'n besh)	- десять-пятнадцать
юз-юз йигирма	(yuz-yuz yigirma)	- сто-сто двадцать

Рус тилида чама маъноси махсус около сўзи ёрдамида, аффикслар (килограммов пять каби) ва баъзан сон категориясининг кўплик шакли ёрдамида (сотни студентов каби) ифодаланади.

Демак, рус тилида чама сон ясовчи махсус морфема йўқ.

Топшириқ: Матнни рус тилига таржима қилинг ва ўзингиз билган бирон ширинликнинг тайёрланишини ёзинг.

АНА ТОРТУ, МАНА ТОРТ

Порм шаҳрлик ошпазлар пиширган антиқа тортнинг узунлиги нақ 2 километру 390 метр. Уни тайёрлаш учун салкам 2,5 тонна ун, салкам 1,5 тонна сарёғ, 900 килограмм шакар, 2 ярим тонна олхўри мураббоси ҳамда бор-йўғи 14 мингта тухум ишлатилган холос.

Баҳодир тортни пиширишда 200 киши тер тўккан. Тортни 24 минг бўлакка бўлиб паққос туширишди.

Бу торт дунёдаги энг катта торт сифатида Гиннеснинг рекордлар китобидан жой олди.

АНА ТОРТУ, МАНА ТОРТ

Porm shahrilik oshpazlar pishirgan antiqa tortning uzunligi naq 2 kilometr 390 metr. Uni tayyorlash uchun salkam 2,5 tonna un, salkam 1,5 tonna saryog', 900 kilogramm shakar, ikki yarim tonna olxo'ti murabboshi hamda bor-yo'g'i 14 mingta tuxum ishlatilgan, xolos.

Bahodir tortni pishirishda 200 kishi ter to'kkan. Tortni yigirma to'rt ming bo'lakka bo'lib paqqos tushirishdi.

Bu tort dunyodagi eng katta tort sifatida Ginnesning rekordlar kitobidan joy oldi.

Тақсим сон (разделительные числительные) предметларнинг тақсим этилганлигини билдиради.

Дона сонга -дан аффикси қўшиш билан ҳосил бўлади.

Рус тилида эса саноқ сон олдидан *по* предлогини келтириш билан ясалади:

Иккитадан ўтирибмиз (ikkitadan o'tiribmiz) - сидим по двое
Бештадан бўлиб кетдик (Beshtadan bo'lib ketdik) - уходили по пять

Каср сон (*дробные числительные*) бутуннинг қисмини ифода-
лайди. (Обозначает часть целого).

Каср сонларда аввал махраж (знаменатель) чиқиш келиши-
гида, кейин сурати (числитель) бош келишида ўқилади:

(1/3) учдан бир (**uchdan bir**) - одна треть
(7/10) ўндан етти (**o'ndan etti**) - семь десятых

Ховлининг тўртдан бирини (1/4) айвон эгаллаган.
(**Hovlining to'rtidan birini ayvon egallagan**).

Ярим (половина), **чорак** (одна четверть), **нимчорак** (одна
восьмая) сўзлари ҳам каср сон ҳисобланади:

икки ярим (**ikki yarim**) - два с половиной
икки-ю чорак (**ikki-yu chorak**) - два с четвертью
нимчорак қадоқ чой
(**nimchorak qadoq choy**) - восьмушка чая

Ярим сўзи миқдор билдирганда баъзан **-та** аффикси
кўшилади:

Бобом яримта тишини кўрсатиб кулди. (О.)
(**Bobom yarimta tishini ko'rsatib kuldi**).

Ярим сўзи **ёрти** ва **битта** сўзлари билан жуфт (парные) сўз
ҳосил қилади:

Сарвар шўрвани ярим-ёрти ичди. - (**Sarvar sho'rvani yarim-yorti
ichdi**).

Ярим-ёрти ишлар бизга ярамайди. - (**Yarim-yorti ishlar bizga
yaramaydi**).

Онда-сонда битта-яримта дўкон очиқ эди.
(**Onda-sonda bitta-yarimta do'kon ochiq edi**).

Бир ва **ярим** сўзлари жуфт келмаса, аниқ миқдорни
билдиради:

Трактор бир ярим кун ишлади. (А.Қ.)
(**Traktor bir yarim kun ishladi**).

Планинни бир юз ўн икки ярим фоиз бажарди.
(**Planni bir yuz o'n ikki yarim foiz bajardi**).

Ярим сўзи баъзан қўшма сўз таркибида ҳам келади:

Ярим шар - полушарие
(**Yarim shar**)

ярим доира - полукруг
(**yarim doira**)

Ярим орол - полуостров
(**Yarim orol**)

ярим ой - полумесяц
(**yarim oy**)

Каср сонларни билдирувчи **чорак, нимчорак** каби форс тилидан ўзлашган сўзлар ҳам бор. **Ним** сўзи **ярим** маъносини билдиради:

ним қоронғи, ярим қоронғи
(**nim qorong'i, yarim qorong'i**) - полутемный

ним пушти лента
(**nim pushti lenta**) - бледно-розовая лента

нимранг чой
(**nimrang choy**) - слабый (букв. бледный) чай

Каср сонлар **кам, кўп, салкам** каби сўзлар билан ҳам ишлатилади:

1. Республика пахтанинг учдан икки қисмидан кўпрогини беради. (газетадан). 2. Ҳар кунни гоҳ битта, гоҳ чорак кам битта булка оламиз. 3. Салкам бир қоп ун қолди. 4. Чорак кам тўққиз бўлди.

1. Respublika paxtaning uchdan ikki qismidan ko'prog'ini beradi (gazetadan). 2. Har kuni goh bitta, goh chorak kam bitta bulka olamiz. 3. Salkam bir qop un qoldi. 4. Chorak kam to'qqiz bo'ldi.

Микдорни бутунлигича ифодаловчи сонлар **бутун сон** дейилади: **бир, икки, уч, тўрт...**

Бутун сон каср сон билан келса, касрли сон ҳисобланади. Бунда каср сондан олдин **бутун** сўзи ишлатилади:

уч бутун ўндан икки (**uch butun o'ndan ikki**)
- три целых две десятых
ёки уч-у ўндан икки (3.2) (**uch-u o'ndan ikki**)

беш бутун учдан бир
(**bash butun uchdan bir**) - пять целых одна третья

Рус тилида бундай сонлар «неправильная дробь» дейилади:

две целых три сотых (2,03)

- *икки бутун юздан уч*
(*ikki butun yuzdan uch*)

Топшириқ: Матнни ўзбек тилида сўзлаб беринг.

ОДНА СУДЬБА НА ДВОИХ

Десятый век стал поистине золотым для науки, культуры и искусства Средней Азии. Именно на него пришлись годы жизни таких великих ученых, как Абу Али ибн Сина и Абу Райхан Беруни. Среди гениев этой эпохи также выделялся Абу Абдуллах Джаффар Рудаки, талантливый поэт.

Рудаки пользовался особым расположением эмира Бухары Наер ибн Ахмеда. Но эта дружба не спасала поэта от завистников и гонителей. Особенно ненавидел его сын эмира, Нух ибн Наер. Время показало, каким опасным врагом он был.

Нух ибн Наер пришел к власти, свергнув и заточив в зиндан собственного отца. Новый эмир ждал случая расправиться с поэтом, сохранив при этом видимость справедливости. И вскоре такой случай представился: Рудаки полюбил дворцовую рабыню. За это «преступление» Нух ибн Наер повелел ослепить поэта.

Слуга Рудаки, Мадж, привел его в родное селение Панджруд (оно находится в 50 км от города Пенджикента). Там он прожил всю оставшуюся жизнь. И всегда, во всех его несчастьях для Рудаки было утешением воспоминание о поэтессе Рабие. Он никогда не признавался в любви к ней. Но в то же время он не мог забыть встречу с ней в городе Балхе, беседы с этой очаровательной и талантливой женщиной. Судьба Рабии была как две капли воды похожа на его собственную. Преследуемая на протяжении всей своей жизни за ум и талант, за гордость духа и неукротимый характер, она нашла еще более жестокую смерть. За любовь к рабу поэтессу сожгли на костре.

Узнав о чудовищной расправе над этой великой женщиной. Рудаки плакал не один день. Ведь в глубине души он продолжал любить её.

...Мне довелось побывать в тех местах, где жил Рудаки. С волнением шел я к беломраморному мавзолею поэта, поставленному в Панджруде, где Рудаки умер в 941 году в возрасте 83 лет. Мавзолей утопает в цветах. Рядом в саду растут яблони особого сорта, названного «Рудаки». На воротах сада начертаны бессмертные строки поэта, которым уже больше 1000 лет: «К добру и

миру таянется мудрец, к войне и распрям таянется глупец». Эти стихи бессмертны, как сама память о Рудаки и Рабие.

Павел СИЛИН,
из газеты «Зеркало XXI»

ҲИСОБ СЎЗЛАРИ

(Нумеративлар)

Предметнинг сонига кўра белгисини ифодаловчи санок сонлар баъзан предметларнинг ҳисобини кўрсатувчи сўзлар - ҳисоб сўзлари (нумеративлар) билан бирга қўлланади. Ҳисоб сўзлари ўлчовни билдириб, қандай йўл билан саналиш хусусиятига қараб қўлланади.

Ҳисоб сўзлари кўпинча от туркумидаги сўзлардан бўлади:
дона, туп, нуха, боғлам, сиқим, тутам.

Қадимдан предметларни ўлчаш учун турли идишлар ёки бошқа ўлчов воситалари қўплаб ишлатилган. Уларнинг айримлари ҳозирги вақтда ҳам ўлчов воситаси сифатида қўлланади.

М а с а л а н:

Қадоқ (Фунт) - *Ярим қадоқча пашмак ҳолва солиб дастурхон қилиб қўйган эдик. (А.Қ.) - (Yarim qadoqcha pashmak holva solib dasturxon qilib qo'ygan edik). Ярим қадоқ гўшт. - (Yarim qadoq go'sht).*

Жон (Душа) - *Уста Мўминнинг оиласи беш жон одам, бизда тўрт жон одам бор эди. - (Usta Mo'minning oilasi besh jon odam, bizda to'rt jon odam bor edi).*

Таноб (Танап, равная 1/6 - 1/2 га) - *Ерингиз икки юз йигирма танобдир? - деди Қурбон ота ҳайрон бўлиб. - (Yeringiz ikki yuz yigirma tanobdir? - dedi Qurbon ota hayron bo'lib).*

Газ (аршин) - (ўлчов бирлиги метр) *Мен-ку йилда беш газ чит кўрмайман. - (Men-ku yilda besh gaz chit ko'rmayman).*

Саржин (сажен) - *Ўрмонжон икки юз йигирма беш саржин ўтин сотган. (O'rmonjon ikki yuz yigirma besh sarjin o'tin sotgan).*

Пайса (осьмушка) - *Кулала бутун қишлоқни қидириб дориликка беш пайса гўшт топиб келди. - (Kulala butun qishloqni qidirib dorilikka besh paysa go'sht topib keldi).*

Тахта (тахлам, дона, -та - лист, штука)- *Урмонжон бир тахта қоғозни олиб, Қурбон отанинг олдига ёйди.* - (O'rmonjon bir taxta qog'ozni olib, Qurbon otaning oldiga yoydi).

Элик - (Коротенькая запись). *Кўк конвертга солинган икки энликкина хат.* (А.Қ.) - (Ko'k konvertga solingan ikki enlikkina hat).

Сўлкавой (целковый)- *Бир сўлкавой пул бойларга, ярим сўлкавой камбағалларга!* - *дейди домлам.* (Ойбек) - (Bir so'lkavoy pul boylarga, yarim so'lkavoy kambag'allarga! - deydi domlam).

Тош (мера длины, равная 8 верстам) - *У колхозга қатнамоқ учун ҳар кун икки тош йўл юрди.* - (U kolhozga qatnamoq uchun har kuni ikki tosh yo'l yurdi).

Пуд (пуд) - *Тангриқул ҳар гектар еридан қирқ - қирқ беш пудга етказиб пахта олар экан.* - (Tangriqul har gektar yeridan qirq-qirq besh pudga yetkazib paxta olar ekan).

Маҳал (ра-(вақт) - *Кампир беш вақт намозидан кейин нуқул йиғлар экан. Беморга уч маҳал дори бериб турдим.* - (Kampir besh vaqt namozidan keyin nuqul yig'lar ekan. Bemorga uch mahal dori berib turdim).

Юмалоқ (сверток)- *Кампирга қадоғи (огирлиги) фалон пуллик бир юмалоқ памил чой келтириб берган экан.* (А.Қ.) - (Kampirga qadog'i (og'irligi) falon pullik bir yumaloq pamil choy keltirib bergan ekan).

Предметларни яқкалаб ҳисоблаш учун ишлатиладиган сўзлар:

Дона (штук, штука) - *Бир дона ручкам бор, холос.* - (Bir dona ruchkam bor, xolos).

Нусха (экземпляр)- *Тагорнинг китоби 59 марта 160.000 нусха нашр этилди.* (Tagorning kitobi 59 marta 160.000 nusxa nashr etildi).

Бош (голова) - *Колхоз чорвасига бир юз ўн тўққиз бош қорамол қўшилди.* (А.Қ.) - (Kolhoz chorvasiga bir yuz o'n to'qqiz bosh qoramol qo'shildi). *Икки бош оқ чиллакани (узуннинг нави) эндигина чумчуқ талай бошлаган экан.* (С.Аҳмад) - (Ikki bosh oq chillakini (uzumning navi) endigina chumchuq talay boshlagan ekan).

Туп (куст) - *Томорқага икки туп олча, бир туп шафтоли, бир-икки туп қизил гул экилган.* - (Tomorqaga ikki tup olcha, bir tup shaftoli, bir-ikki tup qizil gul ekilgan).

Нафар (душа, душ) - *Икки нафар аскар ўша ёққа ўтиб кетди.* - (Ikki nafar askar o'sha yoqqa o'tib ketdi).

Бутуннинг, гуруҳнинг ёки тўданинг қисмини ҳисоблаш учун ишлатиладиган сўзлар:

Бурда (кусок) - *Бир бурда нон ушатиб олдим.* - (Bir burda non ushatib oldim).

Парча (отрезок, клочок) - *Бир парча еринг бўлгани яхши экан.* - (Bir parcha ering bo'lgani yaxshi ekan).

Варақ (саҳифа - лист, страница) - *Кўлимдаги китобнинг бир неча саҳифаси (варағи) йиртиб олинган эди.* - (Qo'limdagi kitobning bir necha sahifasi (varag'i) yirtib olingan edi).

Оғиз - *Бир-икки оғиз гапим бор эди.* - (Bir-ikki og'iz gapim bor edi).

Луқма (кусок) - *Оғзидаги бир луқма ошни ҳам юта олмади.* - (Og'zidagi bir luqma oshni ham yuta olmadi).

Сиқим (горсть) - *Кўшинидан сиқим туз олди.* - (Qo'shnidan siqim tuz oldi). (бир сиқим тупроқ - бир қисм тупроқ)

Тилим (кусок) - *У бир тилим хандалак олди.* - (U bir tilim handalak oldi).

Карж (ломтик, кусочек) - *Шерзод бир карж қовунни қўлига олди.* - (Sherzod bir karj qovunni qo'liga oldi).

Чимдим (шепотка, чуточку) - *Чойнакка бир чимдим чой солинган эди.* - (Choynakka bir chimdim choy solingan edi).

Қултум (хўплам - глоток) - *Бир қултум чойга (сув) зор бўлдилар.* (Bir qultum choygа (suv) zor bo'ldilar).

Томчи, қатра (капля) - *Уч кун, тўрт кун саҳрода юрасиз, бир қатра сув йўқ. Фарҳоднинг киприклари орасидан икки томчи ёш сизиб чиқа бошлади.* (Uch kun, to'rt kun sahroda yurasiz, bir qatra suv yo'q. Farhodning kipriklari orasidan ikki tomchi yosh sizib chiqa boshladi).

Чақмоқ (головка) - *У ликорчадан бир чақмоқ қанд олди.* - (U likorchadan bir chaqmoq qand oldi).

Нимта (часть тушки) - *Абдулазиз бир нимта гўштни онасига узатди.* - (Abdulaziz bir nimta go'shtni onasiga uzatdi).

Тўғрам (кусочек) - *Отам икки тўғрам гўштни оташкуракда чўкка тутиб кабоб қилди.*

(*Otam ikki to'g'ram go'shtni otashkurakda cho'qqa tutib kabob qildi.*)

Пой - *Заргар бир пой зирак ясамайди. Бувимнинг бир пой кавуши йўқолибди.*

(*Zargar bir пой zirak yasamaydi. Buvimning bir пой kavushi yo'qolibdi.*)

Бўлак (кусок) - *Абдулла бир бўлак пишган гўштни нон устига кўйди-да чиқиб кетди.*

(*Abdulla bir bo'lak pishgan go'shtni non ustiga qo'ydi-da chiqib ketdi.*)

Шингил (кисть, немножка) - *Бир шингил узум яхшими, бир шингил ҳазил.* (*Bir shingil uzum yaxshimi, bir shingil hazil.*)

Тудалаб, гуруҳлаб кўрсатувчи ҳисоб сўзлар:

Гала (куча) - *Олисда бир гала ўрдак учиб борарди.*

(*Olisda bir gala o'rdak uchib borardi.*)

Тўп (несколько, стая) - *Бир тўп қарга пайдо бўлди: Уйга бир тўп аёл йиғилибди.*

(*Bir to'p qarg'a paydo bo'ldi. Uyga bir to'p ayol yig'ilibdi.*)

Гуруҳ (группа) - *Душманнинг катта бир гуруҳи чегарадан ўтибди.* (*Dushmanning katta bir guruhi chegaradan o'tibdi.*)

Тўда (толпа, табун, стадо) - *Бир тўда отлиқ кўринди.*

(*Bir to'da otliq ko'rindi.*)

Даста (связка, пачка) - *Бир даста гул, бир даста пул, бир даста коса...* (*Bir dasta gul, bir dasta pul, bir dasta kosa...*)

Бог, боғлам (пучок) - *Ҳовлининг ўртасида бир бог жўхориюя, бир бог пиёз, бир боғлам супурги турарди.*

(*Hovlining o'rtasida bir bog' jo'xoripoya, bir bog' piyoz, bir bog'lam supurgi turardi.*)

Қучоқ (кучка) - *Аваз бир қучоқ тут баргини кўтариб кирди. Онаси берган бир қучоқ кўрна кунига яради.*

(*Avaz bir quchoq tut bargini ko'tarib kirdi. Onasi bergan bir quchoq ko'tra kuniga yaradi.*)

Шода (низка, связка, колье) - *У онасидан олган бир шода марваридни кўлига олди. Айвоннинг устунига бир шода қалампир осиб кўйилган эди.*

(*U onasidan olgan bir shoda marvaridni qo'liga oldi. Ayvonning ustuniga bir shoda qalampir osib qo'yilgan edi.*)

Нафар - *Ўн беш нафар йигит-қиз залга кириб келди.*

(*O'n besh nafar yigit-qiz zalga kirib keldi.*)

Ҳовуч (пригоршня) - *Нилуфар бир ҳовуч гилос, бир ҳовуч тутни бувисига илнди.*

(*Nilufar bir hovuch gilos, bir hovuch tutni buvisiga ilindi.*)

Жуфт предметлар ҳисобини кўрсатадиган сўзлар:

Жуфт (пара) - Бозордан бир жуфт калиш олдим. Дарахтда бир жуфт мусича чугурлашарди.

(Bozordan bir juft kalish oldim. Daraxtda bir juft musicha chug'urlashardi).

Оғирликни ўлчаш учун ишлатиладиган сўзлар:

Биринчи группани грамм, килограмм, литр, пуд, центнер, тонна каби фаол қўлланувчи ҳисоб сўзлари ташкил этади.

Иккинчи группани эса нутқда кам ишлатиладиган миқдор, кадок, ботмон каби сўзлар ташкил этади.

Ҳисоб сўзи вазифасини бажарувчи кўйидаги сўзлар тахминий миқдор ўлчовини ифодалаш учун ишлатилади:

Пиёла - Икки пиёла чой ичдим. (Ikki piyola choy ichdim).

Қошиқ - Овқатга бир қошиқ туз солдим.

(Ovqatga bir qoshiq tuz soldim).

Коса - Бир коса ундан хамир қилдим.

(Bir kosa undan xamir qildim).

Чойнак - Икки чойнак чой дамладим.

(Ikki choynak choy damladim).

Қоп (халта) - Бир қоп шакар, ярим халта дон олдик.

(Bir qop shakar, yarim xalta don oldik).

Қути (чамадон) - Тўрт қути пилла боқдик. Икки чамадон нарса йиғилди...

(To'rt quti pilla boqdik. Ikki chamadon narsa yig'ildi...)

Булардан ташқари ўлчов бирлиги сифатида ишлатиладиган сўзлар ҳам бор:

- бир кийим мато,

- bir kiyim mato

- икки кийим атлас

- ikki kiyim atlas

- бир жўра шоҳи

- bir jo'ra shohi

- бир арава қовун

- bir arava qovun

- икки қатор ғарам

- ikki qator g'aram

- бир тандир нон

- bir tandir non

- икки уй хотин

- ikki uy xotin

- бир айвон ёшлар

- bir ayvon yoshlar

Узунлик ўлчови учун ишлатиладиган сўзлар:

- | | |
|-------------------|--------------------|
| - икки таноб ер | - ikki tanob yer |
| - бир қулоч арқон | - bir quloch arqon |
| - уч қадам жой | - uch qadam joy |
| - бир қарич ер | - bir qarich yer |

Рус тили ёки бошқа тиллардан ўзлашган айрим ҳисоб сўзлари ҳам мавжуд:

- Гектар** - Колхознинг юз гектар бўш ери бор эди. (Kolhozning yuz gektar bo'sh yeri bor edi).
- Кубометр** - Ўтган йили 22,6 миллиард кубометр газ қазиб олдик (газетадан). (O'tgan yili 22,6 milliard kubometr gaz qazib oldik).
- Киловатт-соат** - Ҳозир бир кунда 33,5 миллион киловатт соат электр-энергияси ишлаб чиқарилмоқда (газетадан). (Hozir bir kunda 33,5 million kilovatt-soat elektr-energiyasi ishlab chiqarilmoqda).
- Метр** - 9 метр шойи, 5 метр духоба олинди. (9 metr shoyi, 5 metr duxoba olindi).
- Сотих** - Ҳовлимиз 6 сотих ерни ташкил этади. (Hovlimiz 6 sotix yerni tashkil etadi).
- Пачка** - Икки пачка чой, бир бутилка ёғ олдик. (Ikki pachka choy, bir butilka yog' oldik).
- Минут** - Вазифани бажаришга 15 минут вақт берилди. (Vazifani bajarishga 15 minut vaqt berildi).
- Градус** - Бугун 40 градус совуқ. (Bugun 40 gradus sovuq).
- Центнер** - Пахтанинг ҳосили 50 центнердан ҳам ошиб кетди. (Paxtaning hosili 50 sentnerdan ham oshib ketdi).
- Пар** - Бир пар этик олдик. (Bir par etik oldik).
- Нусха** - Икки нусха журнал олдик. (Ikki nusxa jurnal oldik).

Топшириқ: Юқорида берилган нумеративлар иштирокида 15 та гап тузинг.

ВАҚТ ҲИСОБИ

Вақтни билдириш учун ўзбек тилида саноқ сонлар билан соат сўзи ишлатилади.

Агар соат сўзи сондан олдин келса, қисқа, лекин аниқ вақтни ифодалайди: **Соат икки бўлди.**

Агар соат сўзи сондан кейин қўлланса, вақтнинг шунча давом этганлиги ифодаланади: **Икки соат бўлди.**

Баъзан тахминий қисқа вақтни кўрсатиш учун сон ва келишик аффикси орасида **-лар** қўшилади.

Соат тўртларга йиғилдик. - (Soat to'rtlarga yig'ildik).

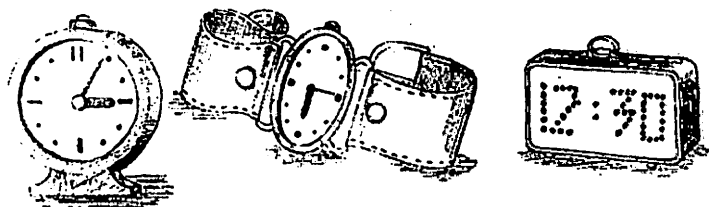
Бу мактабда уч ойларча ўқидим. - (Bu maktabda uch oylarcha o'qidim).

Топшириқ: Рус тилига таржима қилинг.

1. Беш соат юрдим. 2. Иш соат ўн иккигача давом этади. 3. Ҳозир соат иккидан ўн минут (дақиқа) ўтди. 4. Соат ўн беш минут (chorak) кам уч . 5. Олтидан ўн саккиз минут ўтди. 6. Ўн беш минут гапирасан.

1. Besh soat yurdim. 2. Ish soat o'n ikkigacha davom etadi. 3. Hozir soat ikkidan o'n minut (daqiqqa) o'tdi. 4. Soat o'n besh minut (chorak) kam uch. 5. Oltidan o'n sakkiz minut o'tdi. 6. O'n besh minut gapirasan.

Топшириқ: Вақт ўлчовини билдирувчи сўзлар: кеча, кундуз, дақиқа пешин... (давом эттиринг). (Vaqt o'lchovini bildiruvchi so'zlar: kecha, kunduz, daqiqa, peshin ...)



ОЛМОШЛАР

(Местоимение)

Ўзбек тилида олмош бошқа сўзлар (от, сифат, сон) ўрнида қўлланувчи сўз туркумидир.

Олмош қайси сўз туркуми ўрнида келса, ўша сўз туркумининг саволига жавоб бўлади.

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам олмошлар маъно ва грамматик хусусиятларига кўра қуйидагича бўлади:

Ўзбек тилида

1. Кишилик олмошлари
2. Кўрсатиш олмошлари
3. Ўзлик олмоши
4. Сўроқ олмошлари
5. Белгилаш олмошлари
6. Бўлишсизлик олмоши
7. Гумон олмошлари

Рус тилида

1. Личные местоимения
2. Указательные местоимения
3. Возвратные местоимения
4. Вопросительные местоимения
5. Определительные местоимения
6. Отрицательные местоимения
7. Неопределенные местоимения
8. Притяжательные местоимения

Топшириқ: Аниқланг-чи, гап нима ҳақида экан.

*Маъданларнинг нодириман,
Ойнани шарт кесаман.
Ўзгарса гар бир ҳарфим,
Сўз туркуми бўламан.*

*Ma'danlarning nodiriman,
Oynani shart kesaman.
O'zgarsa gar bir harfim,
So'z turkumi bo'laman.
(olmos-olmosh)*

Кишилик олмошлари (*мен, сен, биз, сиз*) шахсни англатади. *У* ва *улар* эса III шахс ва кўрсатиш олмоши вазифаларини ҳам бажаради. Масалан:

Шохруҳ келди - У келди.
Китоб бизнинг дўстимиз.
- Уни севиб ўқинг

- Shohruh keldi - U keldi.
- Kitob bizning do'stimiz.
- Uni sevib o'qing.

Шахс

Бирлик

К ў п л и к

I

мен

биз

- соф кишилик

II

сен

сиз

- олмошлари

III

у

улар

- кишилик ва кўрсатиш олмошлари

Кишилик олмоши нутқ жараёнида уч хил шахсни ифодалайди:

мен - сўзловчи шахс

сен - сўзловчи муурожаат қилаётган шахс, тингловчи

у - сўзловчи ёки тингловчи эслаётган шахс ёки предмет

Иккинчидан, ўзбек тилида I шахс мен олмоши кўплик формаси (-лар)ни олмайди, қолган олмошлар -лар кўплик аффиксини олади:

I шахс	мен	- я	биз (бизлар)	- мы
II шахс	сен (сенлар)	- ты	сиз (сизлар)	- вы
III шахс	у	- он, она, оно	улар	- они

Ўзбек тилидаги (II шахс бирлик) *сенлар* кесатиқ (когда говорят с иронией) маъносида ишлатилади:

Сенлар ҳали кўп пушаймон бўласан.

(*Senlar hali ko'p pushaymon bo'lasan*).

Рус тилида эса бундай олмош йўқ.

Рус тилида *мы, вы, они* олмошлари ҳам кўплик, ҳам бирлик учун ишлатилади.

Баъзан, ўзбек тилидаги *биз* - кўплик формаси камтарлик маъносида ҳам ишлатилади:

Биз илмий ишимизда айрим масалаларни чуқурроқ ўргандик.

(*Biz ilmiy ishimizda ayrim masalalarni chuqurroq o'rgandik*).

Эгалик аффикслари кишилик олмошларига қўшилмайди. III- шахсдаги у кўрсатиш олмоши бўлиб келса (*Униси 16 ёшда*), эгалик аффиксини олади.

Рус тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам кишилик олмошлари (падеж) келишиқда турланади:

Ўзбек тилида олмошларга тўғридан-тўғри келишиқ аффикслари қўшилади:

Б.к. - Мен келдим

В.к. - Men keldim

Қ.к. - Менинг китобим

Q.k. - Mening kitobim

Т.к. - Мени табрикладилар
T.k. - Meni tabrikladilar

Ж.к. - Менга китоб беришди
J.k - Menga kitob berishdi

Ўр-п.к.- Менда ажойиб китоб бор
O'g-p.k.- Menda ajoyib kitob bor

Ч.к. - Мендан китоб сўрашди
Ch.k.- Mendan kitob so'rashdi

Қаратқич ва тушум келишиклари (менинг, мени)да биттадан -н ёзилади, III-шахс олмошига жўналиш (унга), ўрин (унда) ва (ундан) келишиklarининг аффикси олдидан -н қўшиб ёзилади, (аслида эса ул унга айланиб кетган).

Рус тилида III шахс (ему) олмоши олдида предлог келса, н- қўшиб ёзилади:
ему - к нему

Баъзан кишилиқ олмошларига сўз ясовчи ва форма ясовчи аффикслари қўшилганда қуйидаги маъноларни билдиради:

Мажлисга сенгина келмадинг - (чегаралаб кўрсатиш)
(Majlisga sengina kelmading)

Сиздек бўлмоқчиман - (маъно кучайтириш)
(Sizdek bo'lmoqchiman).

Кўрсатиш олмоши шахс, предмет ёки уларнинг белгисини кўрсатиш, таъкидлаш учун ишлатилади.

бу, шу	(bu, shu)	- этот (эта, это)
у, ўша	(u, o'sha)	- тот (та, то)
мана	(mana)	- вот
ана	(ana)	- вон
мана бу	(mana bu)	- вот этот
ана у	(ana u)	- вон тот
шундай	(shunday)	- такой (такая, такое)
шунақа	(shunaqa)	- таков (такова, таково)
ушбу	(ushbu)	- сей
шунча, шу қадар	(shuncha, shu qadar)	- столько

Рус тилида *олмош* ўзи тобе бўлган сўз билан род, сон, келишиқда мослашади (согласуется).

Ўзбек тилида эса мослашмайди.

Этот мальчик	- бу бола	- bu bola
Эта женщина	- бу аёл	- bu ayol
Это пальто	- бу пальто	- bu palto
Эти ясли	- бу ясли	- bu yasli

Ўзбек тилида бу, у, шу, ўша каби кўрсатиш олмошлари келишикда турланганда, жўналиш, ўрин-пайт ва чиқиш келишиклариди -н- орттирилади:

Бош келишик	- бу,	у,	шу,	ўша
Қаратқич келишиги	- бунинг,	унинг,	шунинг,	ўшанинг
Тушум келишиги	- буни,	уни,	шунни,	ўшани
Жўналиш келишиги	- бунга,	унга,	шунга,	ўшанга
Ўрин-пайт келишиги	- бунда,	унда,	шунда,	ўшанда
Чиқиш келишиги	- бундан,	ундан,	шундан,	ўшандан

Кўрсатиш олмошлари сўзловчи билан кўрсатилаётган нарса орасидаги масофанинг узоқ-яқинлигига, воқеа содир бўлган вақтга қараб ишлатилади, маънолари ҳам шу асосда аниқланади.

Топшириқ: I Рус тилига оғзаки таржима қилинг.

1. Онахон бу кўзларни аниқроқ, яқинроқ кўрмоқда эди. 2. Сиз у кишидан кўп нарсани ўрганиб олгансиз. 3. Фуломжон ўша куни устаникидан тонг ёришмай (до заката) чиқиб кетди. 4. Ўқитувчимиз ана шу кўчада яшайди. 5. Шугина, шугина илтимос сендан. 6. Ўша-ўша, дугонамни кўрмайман.

1. Onaxon bu ko'zlarni aniqroq, yaqinroq ko'rmoqda edi. 2. Siz u kishidan ko'p narsani o'rganib olgansiz. 3. Gulomjon o'sha kuni ustanikidan tong yorishmay chiqib ketdi. 4. O'qituvchimiz ana shu ko'chada yashaydi. 5. Shugina, shugina iltimos sendan. 6. O'sha-o'sha, dugonamni ko'rmaiman.

II Кўрсатиш олмоши иштирокида 6 та гап тузинг.

Ўзлик олмоши

Ўзлик олмоши ўз сўзи билан ифодаланади. Рус тилига *свой*, *сам* деб берилади.

Ўз олмоши эгалик аффиксларини олади:

бирлик**кўплик**

I шахс	Ўзим келдим (Я сам пришел)	Ўзимиз келдик (Мы сами пришли)
II шахс	Ўзинг келдинг (Ты сам пришел)	Ўзингиз келдингиз (Вы сами пришли)
III шахс	Ўзи келди (Он сам пришел)	Ўз(лар)и келди(лар) (Они сами пришли)

Ўз олоши эгалик аффиксини олган ҳолда келишиқда турланади:

келишиқлар**бирлик****кўплик**

Бош к.	-ўзим	(сам)	ўзимиз	(сами)	- И.п.
Қаратқич к.	-ўзимнинг	(самого)	ўзимизнинг	(самих)	- Р.п.
Жўналиш к.	-ўзимга	(самого)	ўзимизга	(самим)	- Д.п.
Тушум к.	-ўзимни	(самоу)	ўзимизни	(самих)	- В.п.
Ўрин-пайт к.	-ўзимда	(самим)	ўзимизда	(самими)	- Т.п.
Чиқиш к.	-ўзимдан	(о самом)	ўзимиздан	(о самих)	- П.п.

Ўзлик олоши гапда аниқловчи (определение), кесим (сказуемое), тўлдирувчи (дополнение) бўлиши мумкин.

1. Кампир уни кўриб, аввал ўзини йўқотиб қўйди, кейин бўйнидан қучиб, у юзидан, бу юзидан ўпди. (Kampir uni ko'rib, avval o'zini yo'qotib qo'ydi, keyin bo'unidan quchib, u yuzidan, bu yuzidan o'pdi).

2. Ҳар фаслнинг ўз хислати бор,
Ҳар фаслнинг ўз фазилати.
Уйғун

Har faslning o'z xislati bor,
Har faslning o'z fazilati.
Uyg'un

Сўроқ олоши

Сўроқ олошлари предмет, унинг белгиси ва миқдори, иш-ҳаракатнинг ўрни, пайти каби хусусиятлари ҳақида сўроқни билдиради.

ким?, кимлар?	(kim?, kimlar?)	- кто?
нима?, нималар?	(nima?, nimalar?)	- что?
қандай?, қанақа?	(qanday?, qanaqa?)	- какой?
қайси?	(qaysi?)	- который?

қачон?	(qachon?)	- когда?
неча?, қанча?	(necha?, qancha?)	- сколько?
нечта?	(nechta?)	- сколько (штук)
нечанчи?	(nechanchi?)	- который (по счёту)

Нечанчи курсда ўқийсиз? - **Nechanchi kursda o'qiysiz?**
Гуруҳингиз қанча кўчат ўтқазди? - **Guruhingiz qancha ko'chat o'tqazdi?**

(Вопросительно-относительные местоимения сами по себе не указывают на предмет, признак, количество. Такое указание предполагается в ответе).

Сўроқ олмошлари (ким?, нима?, қайси?, нечта?) келишик ва эғалик аффиксларида турланади:

Бош келишик - Ким келди? (Bosh kelishik - Kim keldi?)
 Қаратқич к. - Кимнинг китоби? (Qaratqich kelishigi - Kimning kitobi?)
 Тушум к. - Кимни кўрдим? (Tushum kelishigi - Kimni ko'rdim?)
 Жўналиш к. - Кимга юбординг? (Jo'nalish kelishigi - Kimga yubording?)
 Ўрин-пайт к. - Кимда бор? (O'rin-payt kelishigi - Kimda bor?)
 Чиқиш к. - Кимдан олдинг? (Chiqish kelishigi - Kimdan olding?)

Бундан ташқари сўроқ олмошлари кўплик формаси кўшимчасини ҳам олади:

Кимлар келди? Нималар бўлди? Қайсиларининг гапи тўғри?
 (Kimlar keldi? Nimalar bo'ldi? Qaysilarining gapi to'g'ri?)

Белгилаш олмошлари

ҳамма, барча	(hamma, barcha)	- все
бутун	(butun)	- весь, вся, всё
ҳар, ҳар бир	(har, har bir)	- каждый (каждая, каждое)
ҳар қайси	(har qaysi)	- всякий (всякая, всякое)
ҳар қандай	(har qanday)	- всякий, какой бы то ни было
ҳар нарса, ҳар нима	(har narsa, har nima)	- все, всякая вещь
баъзиси, баъзилари	(ba'zisi, ba'zilari)	- некоторые из них
ҳар биримиз	(har birimiz)	- каждый из нас
ҳар бирини	(har birini)	- каждого из них
ҳар қайсингиз	(har qaysingiz)	- каждый из вас
ҳар қайсисидан	(har qaysisidan)	- от каждого из них

барчаларидан	(barchalaridan)	- от них
хаммамиз	(hammamiz)	- мы все
хаммангизнинг	(hammangizning)	- всех вас
хаммангизга	(hammangizga)	- всем вам

Бу олмошлар рус тилида родда (мужской, женский, средний) ўзгаради.

Бўлишсизлик олмошлари сўроқ олмошлари олдига ҳеч сўзи қўшилишидан ҳосил бўлади.

ҳеч ким	(hech kim)	- никто
ҳеч нима	(hech nima)	- ничто
ҳеч қайси, ҳеч қандай	(hech qaysi, hech qanday)	- никакой
ҳеч қанча	(hech qancha)	- несколько
ҳеч кимники	(hech kimniki)	- ничей

Бўлишсизлик олмошлари келишиқда турланади:

Б.к. Ҳеч ким келмади (B.k. Hech kim kelmadi)	- Никого не было
Қ.к. Ҳеч кимнинг боргиси келмади (Q.k. Hech kimning borgisi kelmadi)	- Никто не хотел пойти
Т.к. Ҳеч кимни кўрмадим (T.k. Hech kimni ko'rmadim)	- Никого не видел
Ж.к. Ҳеч кимга айтмади (J.k. Hech kimga aytmadi)	- Никому не говорил
Ўр-п.к. Ҳеч кимда йўқ эди (O'g.-p.k. Hech kimda yo'q edi)	- Ни у кого нет
Ч.к. Ҳеч кимдан дарак йўқ (Ch.k. Hech kimdan darak yo'q)	- Ни от кого нет весточки

Гумон олмоши

аллаким	(allakim)	-кто-то,
алланима	(allanima)	-что-то
аллақанча	(allaqancha)	-сколько-то
аллақандай	(allaqanday)	-какой-то
аллақайси	(allaqaysi)	-какой-то
аллақаер	(allaqaer)	-куда-то
аллақачон	(allaqancha)	-когда-то

аллавақт	(allavaqt)	-поздний час
кимдир	(kimdir)	-кто-то
нимадир	(nimadir)	-что-то
қаёқдандир	(qayoqdandir)	-откуда-то
бир мунча	(bir muncha)	-несколько
бир қанча	(bir qancha)	-несколько

Гумон олмошлари предмет, белги ёки ҳодиса ҳақидаги ноаниқ тасаввурни билдириб, уларга умумий (абстракт) ва тахминий ишора қилади. (Местоимения неопределенные обозначают неопределенный признак предмета или лица).

Сўроқ олмошларига алла- олд кўшимчаси кўшилиб гумон олмоши ҳосил бўлади:

У деразадан аллакимни кўрди. (U derazadan allakimni ko'rdi).

-Он через окно увидел кого-то.

Аллакимларнинг овози эшитиларди. (Allakimlarning ovozi eshitilardi). - Слышались чьи-то голоса.

Шаҳзод алланарсаларни ўйларди. (Shahzod allanarsalarni o'ylardi). - Шахзад думал о каких-то вещах.

Азиза аллақандай ҳаёлларга ботиб ўтирар эди. (Aziza allaqanday hayollarga botib o'tirar edi).

- Азиза сидела погрузившись в какие-то мечты.

Нилуфар аллавақтгача акасига хат ёзиб ўтирди. (Nilufar allavaqtgacha akasiga xat yozib o'tirdi).

- Нилуфар до поздней ночи сидела писала письмо брату.

Бола кимнидир чақирди. (Bola kimnidir chaqirdi).

- Мальчик позвал кого-то.

Қандайдир болалар келишди. (Qandaydir bolalar kelishdi)

-Какие-то дети пришли.

Притяжательные местоимения

(Эгалик олмошлари)

мужской род

женский род

средний род

чей? - кимники?

чья? - кимники?

чьё - кимники?

Кимнинг?

Кимнинг

Мой доклад-

Моя работа-

Моё сочинение -

(Менинг) маърузам

(менинг) ишим

(менинг) иншоим

Твой рассказ -

Твоя книга -

Твоё изложение -

(Сенинг) ҳикоянг

(сенинг) китобинг

(сенинг) баёнинг

Наш город -
(Бизнинг)
шаҳримиз

Наша выставка -
(бизнинг)
кўргазмамиз

Наше село -
(бизнинг)
қишлоғимиз

Ваш роман -
(Сизнинг)
романингиз
ингиз

Ваша поэма -
(Сизнинг)
поэмангиз

Ваше стихотворение
(Сизнинг)
шеърлар

«Притяжательные местоимения» рус тилига ҳос. Улар ўзбек тилига қаратқич келишигидаги кишилиқ олмоилари билан ва от сўзга эгалик аффиксларини қўшиш билан берилади.

Топшириқ: 1. Бугунги кунни таърифланг.
2. Ўйлаб кўринг.

З а д а ч а

За столом сидели: отец, мать, сын, дочь, дядя, тетя, брат, сестра, двоюродная сестра, двоюродный брат, племянник и племянница - всего четыре человека.

Как такое может быть?

Р А В И Ш

(Наречие)

Равиш ҳаракат ва ҳолатнинг белгисини ёки белгининг белгисини билдиради.

Равиш морфологик жиҳатдан ўзгармас, мустақил сўзлардир.

Рус тилида ҳам равиш турланмайди ва тусланмайди.

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам равиш маъноларига кўра куйидаги турларга эга:

Ўзбек тилида:

рус тилида:

1. Пайт равиши ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш пайтини билдириб, қачон?, қачондан бери?, қачонгача? сўроқларига жавоб бўлади.

Мен ишга эрта кетдим
(Men ishga erta ketdim).

Наречие времени обозначает время совершения действия и отвечает на вопросы *когда, с каких пор?, до каких пор?*

- Я ушел на работу рано.

2. Ўрин равиши ҳаракат ва ҳолатнинг бажарилиш ўрнини ҳамда ҳаракат йўналган томонни билдириб қаерга?, қаерда?, қаердан? сўроқларига жавоб бўлади.

Аллақаердан қизларнинг кулгиси эшитиларди.
(Allaqayerdan qizlarning kulgisi eshitilardi).

3. Ҳолат равиши иш-ҳаракатнинг қай тарзда юз бериши, қандай усул билан бажарилишини билдириб, қандай?, қандай қилиб? сўроқларига жавоб бўлади.

Улар пиёда гаплашиб кетди.
(Ular piyoda gaplashib ketdi).

4. Миқдор равиши ҳаракат ва ҳолатнинг миқдори белгисини ёки белгининг ортиқлигини билдириб қанча?, қандай? сўроқларига жавоб бўлади.

Темур ўзбек тили фанидан бироз кам балл тўплади.
(Temur o'zbek tili fanidan biroz kam ball to'pladi).

5. Сабаб ва мақсал равиши ҳаракатнинг бажарилиш сабабини, мақсадини билдириб, нега?, нечун? сўроқларига жавоб бўлади.

Ўзбек тилига атайин тайёрланиб келмаган.
(O'zbek tiliga atayin tayyorlanib kelmagan).

- Наречие места обозначает место совершения действия и отвечает на вопросы куда?, где?, откуда?

- Откуда-то слышался смех девочек.

- Наречие образа действия обозначает, каким образом, способом или при каком положении совершается действие и отвечает на вопросы как?, каким способом?

- Они пошли пешком.

- Наречие меры указывает на меру действия или признака и отвечает на вопросы сколько?, в какой степени?

Тимур по узбекскому языку собрал не много баллов.

- Наречия причины и цели указывают на причины и цели действия или признака и отвечает - на вопросы почему?, отчего?, по какой причине?, с какой целью?, для чего?

- Нарочно не подготовился к узбекскому языку.

Ўзбек тилида равишлар морфологик ва синтактик йўл билан ясалди:

а) морфологик (аффиксация) йўли:

-ча: қаҳрамонларча, янгича;

-лаб: ёмонлаб, яхшилаб;

-она: мардона, дўстона;

-ан: Асосан у гапирди.

б) синтактик йўл билан, яъни, икки сўзнинг бирикувидан:

Улар ўша ёққа қараб кетди.
(Ular o'sha yoqqa qarab ketdi).

Энди ҳеч қачон алдамайди.
(Endi hech qachon aldamaydi).

Рус тилида равишларнинг ясалишида приставка (сўз олди қўшимчалари) катта роль ўйнайди:

а) по-; по-узбекски, помесячно, по-моему, по-настоящему;

б) турли келишиқдаги сўзга - *в-, на-, за-, до-, с-, под-, к-, из-, от-* каби приставкалардан бирини қўшиш билан:

влево	- чапга
направо	- ўннга
заново	- қайтадан
досыта	- тўйгунча
сверху	- юқоридан
издалека	- узоқдан
отчасти	- қисман, бирмунча
кряду	- муттасил, бетўхтов

в) -о, -е, -ски суффикслари билан:

высоко - юқори, баланд

искренне - самимий

дружески - дўстона

Рус тилида *дважды* (икки марта), *трижды* (уч марта), *вдвойне* (икки карра) каби равишлар ҳам бор, ўзбек тилида эса бундай равишлар йўқ.

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам равишнинг сифат каби қиёсий даражаси мавжуддир:

оддий даража

тез ўқиди - быстро читал
(tez o'qidi)

секин чопди - (sekin chopdi) -
бежал медленно

озайтирма даража

тезроқ ўқиди - быстрее читал
(tezroq o'qidi)

секинроқ чопди (sekinroq chopdi) -
бежал медленнее

Баъзи равишлар эса эркалаш-кичрайтириш формасида ҳам келади:

секингина (sekingina) - тихонько
тез-тез (tez-tez) - быстренько

Куйидагилардан кўриниб турибдики, сифат отга, равиш эса асосан феълга боғланиб келади:

р а в и ш

с и ф а т

<i>яхши гапирди (yaxshi gapirdi)</i>	-	<i>яхши бола (yaxshi bola)</i>
<i>самимий гапирмоқ (samimiy gapirmoq)</i>	-	<i>самимий одам (samimiy odam)</i>
<i>дўстона учрашув (do'stona uchrashuv)</i>	-	<i>дўстона салом (do'stona salom)</i>
<i>ўзбекча гапириш керак (o'zbekcha gapirish kerak)</i>	-	<i>ўзбек тилини билиш керак (o'zbek tilini bilish kerak)</i>

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам равишлар асосан, феъл, сифат ва бошқа бир равишга боғланиб, гапда *иккинчи даражали бўлак* (второстепенные члены) вазифасида келади:

Масалан, гапда ҳол бўлиб келади:

Эртага ҳаво қандай бўларкин? - Какая же будет погода завтра?
(*Ertaga havo qanday b'larkin?*)

Бу жуда яхши китоб. - Это очень хорошая книга.
(*Bu juda yaxshi kitob.*)

Тошшириқ: Ўзбекистон ҳақида матн ёзинг.

К Ў М А К Ч И Л А Р

(Послелог)

Гапда восита, мақсад, сабаб, вақт каби муносабатларни ифодалашга хизмат қиладиган сўзлар кўмакчилар дейилади.

Ўзбек тилидаги кўмакчиларга рус тилидаги предлоглар тўғри келади.

Ўзбек тилида кўмакчи ўзи боғланган сўздан кейин келади:

Университет томон кетди.
(Universitet tomon ketdi).
Неварам учун китоб олдим.
(Nevaram uchun kitob oldim).

- Рус тилидаги предлоглар эса ўзи боғланган сўздан олдин ёзилади:

- *Пошел к университету.*
- *Купил книгу для внука.*

Ўзбек тилида *учун, билан, қадар, узра, сайин, сари* каби соф кўмакчиларга аффикс қўшилмайди.

Рус тилида предлоглар ўзгармайди. Улар бош келишикдаги от ёки бошқа туркум сўзи билан боғланиб келади.

1. *Акам билан укам жуда иноқ яшашади.*
(Akam bilan ukam juda inoq yashashadi).
2. *Дадам сингари катта олим бўлмоқчиман.*
(Dadam singari katta olin bo'ldimochiman).
3. *Ғалаба сари олға.* - (G'alaba sari olg'a).

От ва феъл кўмакчилар: *аввал, илгари, кейин, кўра, қараб.*

От кўмакчилар жўналиш *(-га)*, ўрин *(-да)*, чиқиш *(-дан)*

аффикслари билан ишлатилади:

1. *Ғапига қараганда у ҳаётдан мамнун.* - (Gapiga qaraganda u hayotdan mamnun).
2. *Имтиҳонга қадар реферат топширдим.* - (Imtihonga qadar referat topshirdim).
3. *Дарсдан ташқари вақтим кутубхонада ўтади.* - (Darsdan tashqari vaqtim kutubxonada o'tadi).

Кўмакчилар қуйидаги турларга эга:

Аса кўмакчилар

- | | | |
|---|---|--------------------------|
| Ўқитувчи <i>билан</i> келдим
(O'qituvchi bilan keldim). | - | Пришел с учителем |
| У отаси <i>каби</i> меҳнатсевар
(U otasi kabi mehnatsevar) | - | Он, как отец, трудолюбив |
| Ҳамма нарса ғалаба <i>учун</i>
(Hamma narsa g'alaba uchun) | - | Всё для победы |

Тош сингари қаттиқ
(Tosh singari qattiq)

- Крепкий, как камень

Топшириқ: Матнни дафтарингизга лотин ёзувида кўчиринг, рус тилига таржима қилинг.

Ота ўғлига пул бериб:

- Ўзимизга, сигиримизга, товуқларимизга егулик бирор нарса харид қил, - деди.

Ўғил ўйлаб-ўйлаб қовун сотиб олди. Уйга келгач:

- Дада, қовунни ўзимиз еймиз, пўчоғини сигирга, уругини товуққа берамиз, - деди.

Ота ўғлининг билимдонлигидан, тadbиркорлигидан жуда мамнун бўлди.

От кўмакчилар

Тоғ сари юрдик
(Tog' sari yurdik)

- Ходили к горам

Мажлисдан сўнг кетдик
(Majlisdan so'ng ketskik)

- Ушли после собрания

Дарсдан аввал учратдик
(Darsdan avval uchratkik)

- Встрети и до урока

Байрамдан илгари келишган
(Bayramdan ilgari kelishgan)

- Приходили до праздника

Мен бу ишни кейин кўраман.
(Men bu ishni keyin ko'raman)

- Я посмотрю эту работу позже

Режадан ташқари иш бўлди
(Rejadan tashqari ish bo'ldi)

- Была работа вне плана

Кечга томон ёмғир ёғди
(Kechga tomon yomg'ir yog'di)

- К вечеру пошёл дождь

Феъл кўмакчилар

Мендан кўра яхши
(Mendan ko'ra yaxshi)

- Знаете лучше меня

- Сенга қараганда у ёш - Он моложе, чем ты
(Senga qaraganda u yosh)
- Бўйга қараб сафландилар - Построились по росту
(Bo'yga qarab saflandilar)
- Янги йилдан бошлаб йўл - Начиная с нового года повысились
ҳақи ошди. - цены за проезд
(Yangi yildan boshlab yo'l haqi oshdi)
- Оёқдан тортиб бошигача - Оделся с ног до головы
кийинди
(Oyoqdan tortib boshigacha kiyindi)
- Ҳар кимнинг ўзига яраша - У каждого есть своё дело (своя за-
иши бор. - бота)
(Har kimning o'ziga yarasha ishi bor).

Топшириқ: Кўмакчилар иштирокида 20 та гап тузинг.

ЮКЛАМАЛАР

(Частицы)

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида Частицы - служебные слова, ҳам юкламалар гапга ёки унинг ай-которые вносят дополнитель- рий бўлақларига қўшимча маъно ные смысловые, эмоциональ- бериш учун хизмат қилади. но оценочные оттенки в зна- чения слов, словосочетаний и предложений.

Юкламалар маъно жиҳатдан қуйидагичадир:

1. **Кучайтирув ва таъкид юкламалари** (Усилительные и утвер- дительные частицы) - хатто, хаттоки, ахир, -кү, -ү(ю), -да, -о (-ё)
Рус тилига эса *даже*, *уж*, *же* юкламалари орқали таржима қили- нади.

У шеърни хатто ёд биларди. (U she'rni hatto yod bilardi).
Агар дўстликни ҳам билмаса асло (Agar do'stlikni ham bilmasa aslo)
Кимга керак ахир, инсон деган ном. (Kimga kerak axir, inson degan nom).

2. **Чегаралов юкламалари** (Ограничительные частицы):
фақат, ...гина, фақатгина.

Рус тилида: *только*, *лишь*, *лишь только*.

Уни кечагина кўрдим, тузуккина, оппоққина қиз экан.
(Uni kechagina ko'rdim, tuzukkina, oppoqqina qiz ekan).

3. *Сўроқ ва таажжуб юкламалари* (Вопросительные и побудительные частицы): -ми, наҳотки, -чи, -а, -я.

Рус тилида: *ли, разве, неужели, а, ведь.*

Бугун борасан-а? У келмаса-я? Наҳотки, айтмади.

(*Bugun borasan-a? U kelmasa-ya? Nahotki, aytmadi.*)

4. *Аниқлов юкламаси* (Уточнительные частицы): *худди*

Рус тилида: *как раз* юкламаси ишлатилади.

Ана, худди ўзи. (*Ana, xuddi o'zi.*)

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам юкламалар тегишли сўзлардан ё олдин, ё кейин келиши мумкин.

Топшириқ: Юкламалар иштирокида 5 та гап тузинг.

БОҒЛОВЧИЛАР

(Союзы)

Боғловчилар ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам гап ва гап бўлақларини бир-бирига боғлаш учун ишлатилади.

Ўзбек тилида боғловчилар қуйидагича бўлинади:

1. Тенг боғловчилар:

- ва, ҳамда
- аммо, лекин, бироқ,
- қолбуки
- ё, ёки, ёхуд;
- гоҳ-гоҳ, дам-дам; баъзан
- баъзан

Сочинительные союзы:

- и, да, а, ни, также, тоже
- а, но, однако, же, всё же, зато
- или,...или, либо,...либо,
- то, ...то

2. Эргаштирувчи боғловчи:

- чунки, шунинг учун,
- агар, гарчи, башарти,
- мабодо
- гўё, гўёки

Подчинительные союзы:

- так как, потому что, ибо,
- оттого что, ввиду того что
- если, если бы, раз
- как, как бы, будто

Рус тилида қўшма гап таркибидаги эргаш қисмни бош қисмга боғловчи *когда, как только, лишь только, с тех пор как, пока, едва, только что* каби боғловчилар ҳам бор.

Ўзбек тилида эса уларнинг маънолари -гач, -гайда, -дан бери, -га, -гунча аффикслари ёки вақтида сўзи билан берилади.

Топшириқ: Боғловчилар иштирокида 10 та гап тузинг.

ТАҚЛИДИЙ СЎЗЛАР

(Подражения)

Тақлидий сўзлар ўзбек тилида рус тилига нисбатан кўпроқдир.
Товуш билдирувчи: *тақ-тақ, дук-дук, шақ-шақ, тарс-турс..*
Ҳаракат-холатни билдирувчи: *лип-лип, йилт-йилт, лоп-лоп*
лапанг-лапанг..

Рус тилига эса улар мустақил сўзлар орқали берилади.

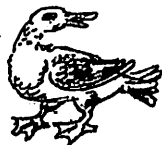
Эшик шик этиб ёпилди
(Eshik shiq etib yopildi)

- Дверь закрылась

Мушук ҳовлидан лип этиб ўтди
(Mushuk hovlidan lip etib o'tdi)

- Кошка побежала

Топшириқ: Улар нима қилади? Жавобларини дафтарингизга ёзинг.



УНДОВ СЎЗЛАР

(Междометия)

Ўзбек тилида ҳам, рус тилида ҳам ундовлар сезги, ҳис-ҳаяжон, хитоб кабиларни ифодалайди. Уларнинг маънолари интонацияга боғлиқ. Хурсандлик, мамнулик, яхши кайфиятни ифодаловчи ундовлар: ура, о, эҳ, э-э-э, вой... (ура, о, ай-ай, ай-да...)

Қайғу, хафалик, ёмон кайфиятни ифодаловчи ундовлар: у, уф, вой-вой... (ах, ой, ух, ох, фу...)

Таажжубни ифодаловчи ундовлар: бе, оббо, ана холос, хо... (вот тебе на, ого...)

Буйруқ-хитоб ундовлари: хой, хай... (эй, тсс...)

Топшириқ: Куйида берилган матнлардан бирини ўқинг, тақлидий сўзлар иштирок этган гапларни топиб, тушунтиринг.

Фойдаланиш учун матнлар

Х О Р А З М И Й

Хоразмий номи илк математика фанининг ривожланиши билан боғлиқдир. У Фарғоний, Форобий, Беруний, Ибн Сино кабиларнинг ўтмишдоши. Бу олимлар ўз асарларини араб тилида ёзганлар. Чунки ўрта асрларда мамлакатимизга ислом дини билан бирга араб тили ҳам кириб келди. Бу тил умум «мусулмон оламида» фан тили бўлиб қолди.

Абу Абдулла Муҳаммад Ибн Мусо 780 йилда Хива шаҳрида туғилган. У ёшлигидан математикага жуда берилган ва ўзининг бу қобилияти билан халқ ўртасида ҳурматга сазовор бўлган эди. У Шарқда мавжуд бўлган илмий асарларни кунт билан мутолаа қилди. Математика, астрономия, геометрия, география, медицина ва тарихни кунт билан ўрганди. У араб, форс, ҳинд ва грек (юнон) тилларини ҳам ўрганади, бу тилларда ёзилган асарларни мутолаа қилиб, ўз билимини оширади.

Хоразмий томонидан битилган «Қисқарган Синдихинд» китобида астрономия, математикага оид фикрлар билдирилган.

Хоразмий алгебра фанининг асосчисидир.

У биринчи бўлиб «Алжабр ва муқобала» деган асарини ёзади. Асар лотин ва бошқа тилларга таржима қилиниб, бутун дунёга танилди. Бу китобнинг бир қисми ҳозирги Алжабр (алгебра)га айланиб кетди.

Муҳаммад Мусо Хоразмий бутун дунё олимлари тан олган буюк сиймо эди. Фарбда ал-Хоразмийнинг лотинлашган номи «Ал гаритмус».

Хоразмий Боғдодга келгандан сўнг, астрономик ва геодезик кузатишларга раҳбарлик қилади. Бу ерда «Янги астрономик табицаалар» (Зиж)ни ёзади. Асар 1126 йилда лотин тилига таржима қилинган.

Муҳаммад Мусо Хоразмий география соҳасида «Ер сурати китоби»ни ёзади.

Хоразмий ерни 7 иқлимга бўлади, ер харитасини чизади. Олимнинг 4 тагина харитаси бизгача етиб келган. (Яқин ва Ўрта Шарқ халқлари, Азов денгизи ва Нил дарёси харитаси).

Хоразмий сатҳларни (юза) ўлчаш ҳақида астролоб (астролабия), қуёш соати тўғрисида ва бошқа соҳаларда ҳам кўп асарлар ёзган. Лекин, олимнинг кўп асарларининг араб тилида ёзилган асл нусхаси бизгача етиб келмаган. Унинг асарларидан фақат Европа тилларига қилинган таржималаригина сақланиб қолган.

Хоразмий 847 йили вафот этган.

X O R A Z M I Y

Xorazmiy nomi ilk matematika fanining rivojlanishi bilan bog'liqdir. U Farg'oniy, Forobiy, Beruniy, Ibn Sino kabilarning o'tmishdoshi. Bu olimlar o'z asarlarini arab tilida yozganlar. Chunki o'rta asrlarda mamlakatimizga islom dini bilan birga arab tili ham kirib keldi. Bu til umum «musulmon olamida» fan tili bo'lib qoldi.

Abu Abdulla Muhammad ibn Muso 780 yilda Xiva shahrida tug'ilgan. U yoshligidan matematikaga juda berilgan va o'zining bu qobiliyati bilan xalq o'rtasida hurmatga sazovor bo'lgan edi. U Sharqda mavjud bo'lgan ilmiy asarlarni qunt bilan mutolaa qiladi. Matematika, astronomiya, geometriya, geografiya, medisina va tarixni qunt bilan o'rgandi. U arab, fors, hind va grek (yunon) tillarini ham o'rganadi, bu tillarda yozilgan asarlarni mutolaa qilib, o'z bilimini oshiradi.

Xorazmiy tomonidan bitilgan «Qisqargan Sindihind» kitobida astronomiya, matematikaga oid fikrlar bildirilgan.

Xorazmiy algebra fanining asoschisidir.

U birinchi bo'lib «Aljabr va muqobala» degan asarini yozadi. Asar lotin va boshqa tillarga tarjima qilinib, butun dunyoga tanildi. Bu kitobning bir qismi hozirgi Aljabr (algebra)ga aylanib ketdi.

Muhamamad Muso Xorazmiy butun dunyo olimlari tan olgan buyuk siymo edi. G'arbda al-Xorazmiyning lotinlashgan nomi «Al garitmus».

Xorazmiy Bog'dodga kelgandan so'ng, astronomik va geodezik

kuzatishlarga rahbarlik qiladi. Bu erda «Yangi astronomik tablisalar» (Zij)ni yozadi. Asar 1126 yilda lotin tiliga tarjima qilingan.

Muhammad Muso Xorazmiy geografiya sohasida «Yer surati kitobi»ni yozadi.

Xorazmiy erni 7 iqlimga bo'ladi, er xaritasini chizadi. Olimning 4 tagina xaritasi bizgacha etib kelgan. (Yaqin O'rta Sharq xalqlari, Azov dengizi va Nil daryosi xaritasi).

Xorazmiy sathlarni (yuza) o'lchash haqida astrolob (astrolabiya), quyosh soati to'g'risida va boshqa sohalarda ham ko'p asarlar yozgan. Lekin, olimning ko'p asarlarining arab tilida yozilgan asl nusxasi bizgacha etib kelmagan. Uning asarlaridan faqat evropa tillariga qilingan tarjimalarigina saqlanib qolgan.

Xorazmiy 847 yili vafot etgan.

АХМАД АЛ-ФАРҒОНИЙ

(Тахминан 797-865 йиллар)

Ўрта асрларда яшаган Марказий осиёлик олимлар орасида буюк астроном, математик ва географ ал-Фарғоний салмоқли ўрин эгаллайди.

Ал-Фарғонийнинг асосий астрономик асари «Самовий ҳаракатлар ва умумий илми нужум китоби» XII асрда Оврўпода лотин тилига икки марта ва XIII асрда бошқа Оврўпо тилларига ҳам таржима қилинганидан сўнг унинг лотинлаштирилган номи «Ал-фраганус» шаклида Фарбда бир неча аср давомида кенг тарқалади. Унинг бу китоби шу асрлар давомида Оврўпо университетларида астрономиядан асосий дарслик вазифасини ўтади.

1669 йили машҳур голланд математиги ва арабшуноси Якоб Голиус ал-Фарғоний асарининг арабча матнини янги лотинча таржимаси билан нашр этгандан сўнг, ал-Фарғоний ва унинг асарининг Оврўподаги шухрати янада ортди. Оврўпо Уйғониш даврининг буюк намояндаларидан бири бўлган машҳур олим Региомонтан XV асрда Австрия ва Италия университетларида астрономиядан маърузаларни ал-Фарғоний китобларидан ўқиган. Ал-Фарғоний номини Данте (XV аср) ва Шиллер (XVIII аср) ҳам эслаган.

Ал-Фарғонийнинг саккизта асари бизгача етиб келган бўлиб, уларнинг ҳаммаси астрономияга алоқдор, лекин бирортаси ҳам ҳозирги замон тилларига таржима қилинмаган: «Астрономия асослари ҳақида китоб»нинг қўлёзмалари дунё кутубхоналарининг деярли барчасида бор. «Астурлоб ясаш ҳақида китоб» - қўлёзмалари

Берлин, Лондон, Машҳад, Париж ва Техрон кутубхоналарида, «Аструлоб билан амал қилиш ҳақида китоб» - биргина қўлёзма маси Рампурда (Ҳиндистон), «Ал-Фарғоний жадваллари» - қўлёзма маси Патнада (Ҳиндистон), «Ойнинг Ер остида ва устида бўлиш вақтларини аниқлаш ҳақида рисола» - қўлёзма маси Қоҳирада, «Етти иқлимни ҳисоблаш ҳақида» - қўлёзмалари Готада ва Қоҳирада «Қуёш соатини яшаш ҳақида китоб» - қўлёзмалари Халаб ва Қоҳирада сақланади.

АҲМАД АЛ-ФАРҒ'ОНИЙ

О'рта асрларда яшagan Markaziy osiyolik olimlar orasida buyuk astronom, matematik va geograf al-Farg'oniy salmoqli o'rin egallaydi.

Al-Farg'oniyning asosiy astronomik asari «Samoviy harakatlar va umumiy ilmi nujum kitobi» XII asrda Ovro'poda lotin tilida ikki marta va XII asrda boshqa Ovro'po tillariga tarjima qilinganidan so'ng, uning lotinlashtirilgan nomi «Alfraganus» shaklida G'arbda bir necha asr davomida keng tarqaladi. Uning bu kitobi shu asrlar davomida Ovro'po universitetlarida astronomiyadan asosiy darslik vazifasini o'tadi.

1669 yili mashhur Golland matematigi va arabshunosi Yakob Golius al-Farg'oniy asarining arabcha matnini yangi lotincha tarjimasi bilan nashr etgandan so'ng, al-Farg'oniy va uning asarining Ovro'podagi shuxrati yanada ortdi. Ovro'po Uyg'onish davrining buyuk namoyandalaridan biri bo'lgan mashhur olim Regiomontan XV asrda Avstriya va Italiya universitetlarida astronomiyadan ma'ruzalarni al-Farg'oniy kitoblaridan o'qigan. Al-Farg'oniy nomini Dante (XV asr) va Shiller (XVIII asr) ham eslagan.

Al-Farg'oniyning sakkizta asari bizgacha etib kelgan bo'lib, ularning hammasi astronomiyaga aloqador, lekin birortasi ham hozirgi zamon tillariga tarjima qilinmagan: «Astronomiya asoslari haqida kitob»ning qo'lyozmalari dunyo kutubxonalarining deyarli barchasida bor. «Asturlob yasash haqida kitob» - qo'lyozmalari Berlin, London, Mashhad, Parij va Tehron kutubxonalarida, «Astrulob bilan amal qilish haqida kitob» - birgina qo'lyozmasi Rампурда (Hindiston), «Al-Farg'oniy jadvallari» - qo'lyozmasi Patnada (Hindiston), «Oyning Yer ostida va ustida bo'lish vaqtlarini aniqlash haqida risola» - qo'lyozmasi Qohirada, «Etti iqlimni hisoblash haqida» - qo'lyozmalari Gotada va Qohirada, «Quyosh soatini yasash haqida kitob» - qo'lyozmalari Xalab va Qohirada saqlanadi.

ИМОМ АЛ-БУХОРИЙ

Ал-Бухорий 810 йил 20 июлда Бухоро шаҳрида таваллуд топган. Бошқа кўпгина олимлардан фарқли ўлароқ ал-Бухорий туғилган сана аниқ кўрсатилишига сабаб шуки, унинг отаси Исмоил ўз даврининг илми одамларидан бўлиб, ўғлининг туғилган кунини ўз кўли билан ёзиб кетган қоғоз ишончли кўлларда қолганди. Ёшлигидаёқ отаси ўлиб, онасининг тарбиясида қолади. У ўн ёшидан бошлаб ўз юртидаги турли ривоятчилардан эшитган ҳадисларни, шунингдек, Абдуллоҳ ибн ал-Муборак ва Вакий каби олимларнинг ҳадис тўпламларини мутолаа қилиб, ёдлаган.

Имом ал-Бухорий ҳаётининг кўп қисми хорижий элларда, мусофирчиликда ўтади.

Имом ал-Бухорий нафақат йирик олим, балки ўзининг гўзал хулқ-атвори, одамохунлиги, мурувватлилиги, ҳикматлилиги ва беқиёс саховатлилиги билан бошқалардан ажралиб турган. У зехни ўткирлиги ва ёдлаш қобилиятининг кучлилиги билан ҳам халқ орасида ғоят шуҳрат қозонган. Манбаларда ал-Бухорийнинг 600 мингга яқин ҳадисни ёд билгани қайд қилинган.

Имом ал-Бухорий авлодларга бой ва қимматли илмий мерос қолдирган бўлиб, уларнинг сони 20 дан ортиқ. Уларнинг ичида энг машҳури «Ал жомеъ ас-саҳиҳ». Унинг яратилганига 1200 йил бўлди, ўшандан бери у ислом таълимотида Қуръондан кейинги иккинчи ўринда туради ва муҳим манба сифатида юқори баҳолашиб келинмоқда. Бу асарнинг 1325 йилда кўчирилган саккиз жилдан иборат гўзал бир нусхаси ҳозир Истанбулда сақланмоқда. Бу китобда нима яхши, нима ёмон, нимадан ўзни тиймоқ лозимлиги ҳақида ҳозирги жамиятимиз аҳли, айниқса, ёш авлод учун катта тарбиявий аҳамиятга эга йўл-йўриқлар, панд-насихат ва ўғитлар акс эттирилган.

Имом ал-Бухорий хориждан қайтгач, ўз ватани Бухорода кўплаб шогирдларига ҳадис илмидан сабоқ бериш билан машғул бўлади. Лекин бир кун Бухоро амири Халид ибн Аҳмад аз-Зухалий олимдан ҳузурига келиб «Ал-жомеъ ас-саҳиҳ», «Ат-таъворих» китобларини ўқиб беришини талаб қилади. Лекин ал-Бухорий сормайди. Шунда амир шаҳарни тарк этишини буюради. Шундан кейин ал-Бухорий Самарқанднинг Хартанг қишлоғида ўз шогирдлари ва қариндош-уруғлариникида яшайди. Кейинчалик эса оғир касалга чалиниб, 870 йил 1 сентябрда 60 ёшида вафот этади ва шу ерда дафн қилинади.

IMOM AL-BUXORIY

Al-Buxoriy 810 yil 20 iyulda Buxoro shahrida tavallud topgan. Boshqa ko'pgina olimlardan farqli o'laroq al-Buxoriy tug'ilgan sana aniq ko'rsatilishiga sabab shuki, uning otasi Ismoil o'z davrining ilmi odamlaridan bo'lib, o'g'lining tug'ilgan kunini o'z qo'li bilan yozib ketgan qog'oz, ishonchli qo'llarda qolgandi. Yoshligidayoq otasi o'lib, onasining tarbiyasida qoladi. U o'n yoshidan boshlab o'z yurtidagi turli rivoyatchilardan eshitgan hadislarini, shuningdek, Abdulloh ibn al-Muborak va Vakiy kabi olimlarning hadis to'plamlarini mutolaa qilib, yodlagan.

Imom al-Buxoriy hayotining ko'p qismi xorijiy ellarda, musofirchilikda o'tadi.

Imom al-Buxoriy nafaqat yirik olim, balki o'zining go'zal hulq-atvori, odamoxunligi, muruvvatiligi, hikmatliligi va beqiyos saxovatligi bilan boshqalardan ajralib turgan. U zehni o'tkirligi va yodlash qobiliyatining kuchliligi bilan ham xalq orasida g'oyat shuhrat qozongan. Manbalarda al-Buxoriyning 600 mingga yaqin hadisni yod bilgani qayd qilingan.

Imom al-Buxoriy avlodlarga boy va qimmatli ilmiy meros qoldirgan bo'lib, ularning soni 20 dan ortiq. Ularning ichida eng mashhuri «Al-jome as-sahih». Uning yaratilganiga 1200 yil bo'ldi, o'shandan beri u islom ta'limotida Qur'ondan keyingi ikkinchi o'rinda turadi va muhim manba sifatida yuqori baholanib kelinmoqda. Bu asarning 1325 yilda ko'chirilgan sakkiz jilddan iborat go'zal bir nusxasi hozir Istanbulda saqlanmoqda. Bu kitobda nima yaxshi, nima yomon, nimadan o'zni tiymoq lozimligi haqida hozirgi jamiyatimiz ahli, ayniqsa, yosh avlod uchun katta tarbiyaviy ahamiyatga ega yo'l-yo'riqlar, pand-nasihat va o'gitlar aks ettirilgan.

Imom al-Buxoriy xorijdan qaytgach, o'z vatani Buxoroda ko'plab shogirdlariga hadis ilmidan saboq berish bilan mashg'ul bo'ladi. Lekin bir kuni Buxoro amiri Xolid ibn Ahmad az-Zuhaliy olimdan huzuriga kelib «Al-jome as-sahih», «At-tavorix» kitoblarini o'qib berishini talab qiladi. Lekin al-Buxoriy bormaydi. Shunda amir shaharni tark etishini buyuradi. Shundan keyin al-Buxoriy Samarqandning Xartang qishlog'ida o'z shogirdlari va qarindosh-urug'larinikida yashaydi. Keyinchalik esa og'ir kasalga chalinib, 870 yil 1 sentyabrda 60 yoshida yafot etadi va shu erda dafn qilinadi.

АБУ ИСО МУҲАММАД АТ-ТЕРМИЗИЙ

Ат-Термизий 824 йилда Термизда, унча бадавлат бўлмаган оилада таваллуд топди.

Дастлабки маълумотни у Термизда олади, чунки ўша вақтда Термиз ҳам Марказий Осиёнинг Урганч, Бухоро, Самарқанд син-

гари илм-фан ва маданияти ривожланган шаҳарлардан бири бўлган. Ат-Термизий диний ва дунёвий фанларни, айниқса, ҳадис илмини алоҳида қизиқиш билан эгаллаган. Бу борадаги билимларини муттасил ошириш учун узоқ йиллар Ироқда, Исфаҳон, Хуросон, Макка ва Мадинада яшаган. У йўлда учратган ровийларидан (сказочник) эшитган ҳадисларни дарҳол ёзиб олиб, уларни тартибли равишда алоҳида-алоҳида қайд қилиб борган.

Мусофирчиликдан қайтган ат-Термизий ўз юртида йirik муҳаддис олим сифатида шуҳрат қозонди ва ижодий иш, шогирдлар тайёрлаш билан машғул бўлди.

Ат-Термизий қаламига мансуб асарларнинг аксарияти бизгача етиб келган: «Жаъмловчи», «Пайғамбарнинг алоҳида фазилатлари», «Ҳадислардаги оғишишлар», «Тарих», «Тақво ҳақида китоб», «Исмлар ва лақаблар ҳақида китоб» ва бошқалар. Хуллас, буюк ватандошимиз Абу Исо Муҳаммад ат-Термизий бизга бой ва катта илмий мерос қолдирган.

Ат-Термизий милодий 892 йилда Термиздан узоқ бўлмаган Бугқишлоғида вафот этади.

ABU ISO MUHAMMAD AT-TERMIZIY

At-Termiziy 824 yilda Termizda, uncha badavlat bo'lmagan oilada tavallud topdi.

Dastlabki ma'lumotni u Termizda oladi, chunki o'sha vaqtda Termiz ham Markaziy-Osiyoning Urganch, Buxoro, Samarqand singari ilm-fan va madaniyati rivojlangan shaharlardan biri bo'lgan. At-Termiziy diniy va dunyoviy fanlarni, ayniqsa, hadis ilmini alohida qiziqish bilan egallagan. Bu boradagi bilimlarini muttasil oshirish uchun uzoq yillar Iroqda, Isfahon, Xuroson, Makka va Madinada yashagan. U yo'lda uchratgan roviylaridan eshitgan hadislarini darhol yozib olib, ularni tartibli ravishda alohida-alohida qayd qilib borgan.

Musofirchilikdan qaytgan at-Termiziy o'z yurtida yirik muhaddis olim sifatida shuhrat qozondi va ijodiy ish, shogirdlar tayyorlash bilan mashg'ul bo'ldi.

At-Termiziy qalamiga mansub asarlarning aksariyati bizgacha etib kelgan: «Ja'mlovchi», «Payg'ambarning alohida fazilatleri», «Hadislardagi og'ishishlar», «Tarix», «Taqqo haqida kitob», «Ismilar va laqablar haqida kitob» va boshqalar. Xullas, buyuk vatandoshimiz Abu Iso Muhammad at-Termiziy bizga boy va katta ilmiy meros qoldirgan.

At-Termiziy milodiy 892 yilda Termizdan uzoq bo'lmagan Bugqishblog'ida vafot etadi va shu erda dafn qilindi.

АБУ БАКР НАРШАХИЙ

Абу Бакр Наршахий 899 йили Бухоронинг Наршах қишлоғида таваллуд топган.

Абу Бакр Наршахий - Марказий Осиё тарихнавислигининг ilk қадимий дурдоналаридан бири бўлмиш «Тарихи Бухоро» деб шuhrat топган нодир асарнинг муаллифидир. Бу асарнинг бир неча бор таҳрир қилинган форс тилидаги таржимаси бизгача етиб келган. Унда Бухоро воҳасининг обод бўлиши, овчилик, балиқчилик ва деҳқончиликнинг касб этилиши, Нумижкат, Пойканд, Афшона, Варахша, Ромитан, Вардона каби қадимий қишлоқларнинг барпо бўлишидан тортиб, то Бухоро шаҳрининг қад кўтарилишигача бўлган муҳим тарихий воқеалар тўғрисида ҳикоя қилинади. Яна Марказий Осиёда араб халифалиги ҳукмронлигининг ўрнатилиши, Ислom динининг тарқатилиши, оташпарастлик ва у билан боғлиқ маданий ҳаётнинг инқироzi, Муқанна - «Оқ кийимликлар» ҳаракати, Сомонийлар давридаги давлат идораси, маданий қурилишлар борасида турли-туман қизиқарли маълумотлар келтирилган.

«Бухоро тарихи» китоби фақат Бухоро тарихини эмас, балки бутун Марказий Осиё тарихини ўрганиш учун қимматлидир.

Абу Бакр Наршахий 959 йили вафот этган.

ABU BAKR NARSHAXIY

Abu Bakr Narshaxiy 899 yili Buxoroning Narshax qishlog'ida tavallud topgan.

Abu Bakr Narshaxiy - Markaziy Osiyo tarixnavisligining ilk qadimiy durdonalaridan biri bo'lmish «Tarixi Buxoro» deb shuhrat topgan nodir asarning muallifidir. Bu asarning bir necha bor tahrir qilingan fors tilidagi tarjimasi bizgacha etib kelgan. Unda Buxoro vohasining obod bo'lishi, ovchilik, baliqchilik va dehqonchilikning kasb etilishi, Numijkat, Poykand, Afshona, Varaxsha, Romitan, Vardona kabi qadimiy qishloqlarning barpo bo'lishidan tortib, to Buxoro shahrining qad ko'tarilishigacha bo'lgan muhim tarixiy voqealar to'g'risida hikoya qilinadi. Yana Markaziy Osiyoda arab xalifaligi hukmronligining o'rnatilishi, Islom dinining tarqatilishi, otashparastlik va u bilan bog'liq madaniy hayotning inqirozi, Muqanna - «Oq kiyimliklar» harakati, Somoniylar davridagi davlat idorasi, madaniy qurilishlar borasida turli-tuman qiziqarli ma'lumotlar keltirilgan.

«Buxoro tarixi» kitobi faqat Buxoro tarixinigina emas, balki butun Markaziy Osiyo tarixini o'rganish uchun qimmatlidir.

Abu Bakr Narshaxiy 959 yili vafot etgan.

Эркин ВОҲИДОВ,
Ўзбекистон халқ шоири

Тарихингдир минг асрлар.
Ичра пинҳон, ўзбегим,
Сенга тенгдош Помиру
Оқсоч Тиёншон, ўзбегим.
Сўйласин Афросиёбу
Сўйласин Урхун хати,
Кўҳна тарих шодасида
Битта маржон, ўзбегим.
Ал-Беруний, Ал-Хоразмий,
Ал-Фороб авлодидан,
Асли насли балки ўзлуғ,
Балки Тархон, ўзбегим...
Туздию Мирзо Улуғбек
Кўрагоний жадвалин,
Сирли осмон тоқига илк-
Кўйди нарвон ўзбегим
Мир Алишер наърасига
Акс-садо берди жаҳон,
Шеърият мулкида бўлди
Шоҳу султон, ўзбегим...
Мирза Бобур-сен, фигонинг
Солди олам узра ўт,
Шоҳ Машраб қони сенда
Урди тугён, ўзбегим...
Менга Пушкин бир жаҳону
Менга Байрон бир жаҳон,
Лек Навоийдек бобом бор,
Кўксим осмон, ўзбегим.
Қайга бормай, бошда дўппим,
Шухратим, қадрим буюк,
Олам узра номи кетган
Ўзбекистон, ўзбегим.

Tarixingdir ming asrlar
Ichra pinhon, o'zbekim,
Senga tengdosh Pomiru
Oqsoch Tiyonshon, o'zbekim.
So'yulasin Afrosiyobu
So'yulasin Urxun xati,
Ko'hna tarix shodasida
Bitta marjon, o'zbekim.
Al-Beruniy, Al-Xorazmiy,
Al-Forob avlodidan,
Asli nasli balki o'zlug',
Balki Tarxon, o'zbekim...
Tuzdiyu Mirzo Ulug'bek
Ko'ragoniy jadvalin,
Sirli osmon toqiga ilk -
Qo'ydi narvon o'zbekim
Mir Alisher na'rasiga
Aks-sado berdi jahon,
Sheriyat mulkida bo'ldi
Shohu sulton, o'zbekim...
Mirza Bobur - sen, fig'oning
Soldi olam uzra o't;
Shoh Mashrab qoni senda
Urdu tug'yon, o'zbekim...
Menga Pushkin bir jahonu
Menga Bayron bir jahon,
Lek Navoiydek bobom bor,
Ko'ksim osmon, o'zbekim.
Qayga bormay, boshda do'ppim,
Shuhratim, qadrim buyuk,
Olam uzra nomi ketgan
O'zbekiston, o'zbekim.

ҚИЗИҚАРЛИ МАТЕМАТИКА

Улуғ рус ёзувчиси Лев Толстой турли қизиқарли топишмолар тузишни севарди. Мана улардан бири:

Икки аёл бозорга олхўри сотиш учун йўл олди. Иккаласининг сумкасида 30 тадан мева бор. Улардан бири бир жуфт олхўрини 1 тийинга, иккинчиси эса 3 та олхўрини худди шу баҳод сота бошлабди.

Биринчи аёл иккинчисига, келинг, ҳамма мевани катта саватга ағдариб бирга сотамиз. 5 донаси 2 тийиндан бўлсин, дебди.

Улар шундай қилибдилар. Савдонинг натижасига кўра биринчиси 15 тийин, иккинчиси 10 тийин олиши керак эди. Лекин жами 24 тийин чиқди.

Йўқ, улар 1 тийинни йўқотишмади. Ахир 60 та олхўри 12 та беш тийинликдан иборат-ку!

Бир тийин қаёққа йўқолди?

QIZIQARLI MATEMATIKA

Ulug' rus yozuvchisi Lev Tolstoy turli qiziqarli topishmoqlar tuzishni sevardi. Mana ulardan biri:

Ikki ayol bozorga olxo'ri sotish uchun yo'l oldi. Ikkalasingning sumkasida 30 tadan meva bor. Ulardan biri bir juft olxo'rini 1 tiyinga, ikkinchisi esa 3 ta olxo'rini xuddi shu bahoda sota boshlabdi.

Birinchi ayol ikkinchisiga, keling, hamma mevani katta savatga ag'darib birga sotamiz. 5 donasi 2 tiyindan bo'lsin, debdi.

Ular shunday qilibdilar. Savdoning natijasiga ko'ra birinchisi 15 tiyin, ikkinchisi 10 tiyin olishi kerak edi. Lekin jami 24 tiyin chiqdi.

Yo'q, ular 1 tiyinni yo'qotishmadi. Axir 60 ta olxo'ri 12 ta besh tiyialikdan iborat-ku!

Bir tiyin qayoqqa yo'qoldi.

САРОЙ МУЛК ХОНИМ

Сарой Мулк Хоним мўғил хони Қозонхоннинг қизи бўлгани учун соҳибқирон Амир Темур мўғил хонининг куёви, яъни «Амир Темур Кўрагон» номини олган эди.

Сарой Мулк хонимни «Бибихоним» ёки «Катта хоним» дейишарди.

Сарой Мулк хоним-Бибихоним юксак идрокли, фаросатли, адбиркор ва ақл-заковат соҳибаси, хусн-латофат бобида ҳам бе-

назир эди. У инсонпарвар, ватанни муқаддас билгувчи, мамлакатнинг сиёсий-ижтимоий, иқтисодий ва маданий ҳаётидан хабардор бўлган. Салтанат ишларида доно маслаҳатлари билан қатнашиб турарди. Айниқса, илм-маърифатга алоҳида эътибор ила қарар, толиби илмларга ҳомийлик қиларди.

Салтанатни бошқаришда вужудга келган айрим муаммоларни ҳал қилишда оқилона маслаҳатлари билан қатнашиб турган.

Амир Темур Эронга қарши юриш бошлаганда, Исфaxonнинг қамали кўпга чўзилиб, қўшинни боқиш учун маблағ етмай қолади. Шунда Амир Темур Самарқандга чопар юборади. Биби-хоним чопар олиб келган қисқагина хатни олиб ўқийди. Унда: «Қўшиннинг заҳираси (запас) тугади, хазинадан зар юборинг»-деб ёзилганди. Шароитни тушунган аёл мактубнинг орқа томонига «Улуғ амир, зарингиз тугаган бўлса, сиёсатингиз ҳам тугадиму?»-деб ёзади.

Амир Темур мактубдаги кинояли сўзларни ўқигач, сўйиб ейилган кўй, қорамол, от, туя суяқларини йиғдириб, турли ҳажмларда қирқтиради. Каттароқларига катта қиймат, кичигига кичик қиймат белгилаб, унга пўлат муҳрни қиздириб тамға бостиради ва муваққат пул ўрнида муомалага киритишга фармон беради. Шу пулга қўшни қишлоқлардан озиқ-овқат сотиб олинади.

Тез кунда Исфaxon шаҳри таслим бўлади, суяк пуллар эса зар билан алмаштирилади.

Амир Темур саройида жорий қилинган тартибга кўра, чет эллик элчиларни қабул қилиш маросимларида ҳукмдор ёнида Сарой Мулк хоним-Биби-хоним бошлиқ бошқа хотинлари ҳам юзларига парда ташлаб ўтирганлар.

Амир Темур Сарой Мулк хонимга бўлган муҳаббати ва ҳурмати учун Самарқандда машҳур бўлган Биби-хоним масжидини (1399-1404) қурдирган.

Соҳибқирон Сарой Мулк хонимдан фарзанд кўрмаган. Аммо ўғли Шоҳруҳ Мирзони, суюкли набиралари Муҳаммад Султон Мирзо, Халил Султон Мирзо, Улуғбек Мирзоларни Биби-хоним тарбиясига берган.

SAROY MULK XONIM

Saroy Mulk Xonim mo'g'il xoni Qozonxonning qizi bo'lgani uchun sohibqiron Amir Temur mo'g'il xonining kuyovi, ya'ni «Amir Temur Ko'ragon» nomini olgan edi.

Saroy Mulk Xonimni «Bibixonim» yoki «Katta xonim» deyishardi.

Saroy Mulk Xonim-Bibixonim yuksak idrokli, farosatli, tadbirkor va aql-zakovat sohibasi, husn-latofat bobida ham benazir edi. U insonparvar,

vatanni muqaddas bilguvchi, mamlakatning siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotidan xabardor bo'lgan, Saltanat ishlarida dono maslahatlari bilan qatnashib turardi. Ayniqsa, ilm-ma'rifatga alohida e'tibor ila qarar, tolibi ilmlarga homiylik qilardi.

Saltanatni boshqarishda vujudga kelgan ayrim muammolarni hal qilishda oqilona maslahatlari bilan qatnashib turgan.

Amir Temur Eronga qarshi yurish boshlaganda, Isfaxonning qamali ko'pga cho'zilib, qo'shinni boqish uchun mablag' etmay qoladi. Shunda Amir Temur Samarqandga chopar yuboradi. Bibixonim chopar olib kelgan qisqagina xatni olib o'qiydi. Unda: «Qo'shinning zahirasi (zapas) tugadi, xazinadan zar yuboring» - deb yozilgandi. Sharoitni tushungan ayol maktubning orqa tomoniga «Ulug' amir, zaringiz tugagan bo'lsa, siyosatingiz ham tugadimu?» - deb yozadi.

Amir Temur maktubdagi kinoyali so'zlarni o'qigach, so'yib eyilgan qo'y, qoramol, ot, tuya suyaklarini yig'dirib, turli hajmlarda qirqtiradi. Kattaroqlariga katta qiymat, kichigiga kichik qiymat belgilab, unga po'lat muhrni qizdirib tamg'a bostiradi va muvaqqat pul o'rnida muomalaga kiritishga farmon beradi. Shu pulga qo'shni qishloqlardan oziq-ovqat sotib olinadi.

Tez kunda Isfaxon shahri taslim bo'ladi, suyak pullar esa zar bilan almashtiriladi.

Amir Temur saroyida joriy qilingan tartibga ko'ra, chet ellik elchilarni qabul qilish marosimlarida hukmdor yonida Saroy Mulk Xonim-Bibixonim boshliq boshqa xotinlari ham yuzlariga parda tashlab o'tirganlar.

Amir Temur Saroy Mulk Xonimga bo'lgan muhabbati va hurmati uchun Samarqandda mashhur bo'lgan Bibixonim masjidini (1399-1404) qurdirgan.

Sohibqiron Saroy Mulk Xonimdan farzand ko'rmagan. Ammo o'g'li Shohruh Mirzoni, suyakli nabiralari Muhammad Sulton Mirzo, Xalil Sulton Mirzo, Ulug'bek Mirzolarni Bibixonim tarbiyasiga bergan.

АБУ АЛИ ИБН СИНО

(980-1037)

Шарқнинг буюк алломаси Абу Али ибн Сино 980 йилда Бухоро яқинидаги Афшона (Вобкент тумани) қишлоғида туғилган.

Ибн Сино истеъдодли, хотираси ўткир бўлган. 10 ёшидаёқ Куръони Каримни ёд олган. Ўша вақтда диний илмлар кенг тарғиб қилиниб, дунёвий илмлар билан шуғулланиш гуноҳ ҳисобланар эди. Шундай вазиятда ҳам илм ўрганишдан толмайди. 10-13 ёшларидан бошлаб математика, мантиқ, фалсафа илмларини мукаммал эгаллай бошлаган.

18 ёшга кирганда эса тиббиёт соҳасида етук мутахассис табиб-
ҳаким бўлиб танилди. У сомонийларнинг амири Нух ибн Мансур-
ни даволайди. Эвазига сарой кутубхонасидаги ноёб китобларни ўқиш
учун рухсат олади. Натижада у машҳур энциклопедист олим,
ҳуқуқшунос, шоир, файласуф ва дунёга таниқли ҳоким бўлиб
етишади. У турли мавзуларга оид бўлган 280 дан ортиқ асар yarat-
ди. Шулардан 40 таси медицинага оид. «Тиб қонунлари» китоби
ҳозиргача медицина ходимлари учун катта манбадир.

Шарқда уни «Шайх-ул-раис», Ғарбда эса Авицена дейишади.

Ибн Сино 1037 йил 18 июнда Исфаҳон шаҳрида 57 ёшида
вафот этган.

Халқимиз ҳали-ҳануз ибн Сино қолдирган тиббиётга оид да-
волардан фойдаланмоқда.

ABU ALI IBN SINO

Sharqning buyuk allomasi Abu Ali ibn Sino 980 yilda Buxoro yaqinidagi
Afshona (Vobkent tumani) qishlog'ida tug'ilgan.

Ibn Sino iste'dodli, xotirasi o'tkir bo'lgan. 10 yoshidayoq Qur'oni
Karimni yod olgan. O'sha vaqtda diniy ilmlar keng targ'ib qilinib, dunyoviy
ilmlar bilan shug'ullanish gunoh hisoblanar edi. Shunday vaziyatda ham
ilm o'rganishdan tolmaydi. 10-13 yoshlaridan boshlab matematika,
mantiq, falsafa ilmlarini mukammal egallay boshlagan.

18 yoshga kirganda esa tibbiyot sohasida etuk mutaxassis tabib-hakim
bo'lib tanildi. U somoniylarning amiri Nux ibn Mansurni davolaydi.
Evaziga saroy kutubxonasidagi noyob kitoblarni o'qish uchun ruxsat oladi.
Natijada u mashhur ensiklopedist olim, huquqshunos, shoir, faylasuf va
dunyoga taniqli hakim bo'lib etishadi. U turli mavzularga oid bo'lgan 280
dan ortiq asar yaratdi. Shulardan 40 tasi medisina o'ld. «Tib qonunlari»
kitobi hozirgacha medisina xodimlari uchun katta manbadir.

Sharqda uni «Shayx-ul-ra'is», Ғ'arbda esa Avisena deyishadi.

Ibn Sino 1037 yil 18 iyunda Isfaxon shahrida 57 yoshida vafot etgan.

Xalqimiz hali-hanuz ibn Sino qoldirgan tibbiyotga oid davolardan
foydalanmoqda.

САРОЙ АЁЛЛАРИ

Аёллар орасидан шафқатли ҳукмдорлар, оқила маслаҳатг-
ўйлар, етук донишмандлар, забардаст олималар, суҳандон шо-
иралар ва зукко санъатшунослар етишиб чиққан. Чунончи, мас-
сагетлар ҳукмдори Тўмарис, қадимий Пальмиранинг ҳукмрони
Зиновия, испан қироличаси Изабелла, арман малиқаси Тама-
ралар ўз даврининг етук сиёсатдон ҳукмдорлари бўлганлар. Ғар-

чи бундай ҳукмдор, олима, шоира ва донишманд аёллар Фарбда бармоқ билан саналса-да, Шарқ мамлакатларида уларни кўплаб учратиш мумкин.

Шарқ мамлакатлари мисолида биргина Темур ва темурийлар сулоласига мансуб хотин-қизларни кўрайлик-чи.

Буюк соҳибқирон Амир Темурнинг (1336-1405) рафиқаси - *Сарой Мулк хоним* - Бибиҳоним (1341-1408),

Темурнинг ўғли Шоҳруҳ Мирзонинг (1377-1447) рафиқаси *Гавҳар Шодбегим* (1379-1457),

Темурнинг набираси - Ҳалил Султон Мирзо (1384-1412)нинг суюкли хотини - *Шод Мулк Хотун* (1387-1411),

Темурнинг набираси Султон Ҳусайн Мирзо Бойқаро (1438-1506) нинг суюкли хотини - *Ҳадича бегим* (1451-1511),

Умар Шайх Мирзонинг (1456-1504) тўнғич қизи (Бобурнинг опаси) *Хонзода бегим* (1477-1544),

Бобур(1483-1530)нинг қизи - *Гулбадан бегим* (1523-1603),

Сулаймон Мирзонинг хотини - *Ҳарам бегим* (1514-1589),

Жаҳонгир Шоҳ(1569-1627)нинг суюкли хотини - *Нуржаҳон бегим*,

Шоҳ Жаҳоннинг (1592-1666) севикли хотини - *Мумтоз Маҳал* (Аржуманд бону-1594-1631),

Шоҳ Жаҳоннинг қизи - *Жаҳон Оро бегим* (1614-1681),

Аврағзеб Оламгир(1618-1707)нинг қизи - *Зебуннисо бегим* (1639-1702) дир.

SAROY AYOLLARI

Ayollar orasidan shavkatli hukmdorlar, oqila maslahatgo'ylar, etuk donishmandlar, zabardast olimalar, suxandon shoiralар va zukko san'atshunoslar etishib chiqqan. Chunonchi, massagetlar hukmdori To'maris, qadimiy Palmiraning hukmroni Zinoviya, ispan qirolichasi Izabella, arman malikasi Tamaralar o'z davrining etuk siyosatdon hukmdorlari bo'lganlar. Garchi bunday hukmdor, olima, shoira va donishmand ayollar G'arbda barmoq bilan sanalsa-da, Sharq mamlakatlarida ularni ko'plab uchratish mumkin. Sharq mamlakatlari misolida birgina Temur va temuriylar sulolasiga mansub xotin-qizlarni ko'raylik-chi.

Buyuk sohibqiron Amir Temurning (1336-1405) rafiqasi - Saroy Mulk Xonim-Bibixonim (1341-1408),

Temurning o'g'li Shohruh Mirzoning (1377-1447) rafiqasi-Gavhar Shod begim (1379-1457),

Temurning nabirasi - Xalil Sul-ton Mirzoning (1384-1412) suyuqli xotini - Shod Mulk Xotun (1387-1411),

Temurning nabirasi Sulton Husayn Mirzo Boyqaroning (1438-1506) suyakli xotini - Xadicha begim (1451-1511),
 Umar Shayx Mirzoning (1456-1404) to'ng'ich qizi (Boburning opasi) Xonzoda begim (1477-1544),
 Boburning (1483-1530) qizi - Gulbadan begim (1523-1603),
 Sulaymon Mirzoning xotini - Haram begim (1514-1589),
 Jahongir Shohning (1569-1627) suyakli xotini - Nurjahon begim (Mehriniso-1577-1645),
 Shoh Jahonning (1592-1666) sevikli xotini - Mumtoz Mahal (Arjumand Bonu -1594-1631),
 Shoh Jahonning qizi - Jahon Oro begim (1614-1681),
 Avrangzeb Olamgirning (1618-1707) qizi - Zebinisobegim (1639-1702)dir.

У Л У Ф Б Е К

Муҳаммад Тарағай Улуғбек 1394 йилнинг 22 мартида туғилди. У ёшлик вақтларидаёқ бобоси Амир Темур билан жуда кўп юришларда қатнашади, кўп мамлакат ва шаҳарларни кўради, Темур вафотидан кейин ҳокимият Улуғбекнинг отаси Шоҳруҳ кўлига ўтади. Шоҳруҳ Хуросонда ўзи ҳукмронлик қилиб, Мавороннаҳрни ўғли Улуғбекка топширади. Бу вақтда Улуғбек 15 ёшда эди.

Улуғбек 1417-1420 йиллар мобайнида ажойиб мадраса қурдиради. Бу мадраса тарихда Улуғбек номи билан юритилади. У кейинчалик Самарқандда расадхона (обсерватория) ҳам қурдиради.

Ўрта аср фанининг ривожидида улуғ астроном Улуғбекнинг хизмати катта. Улуғбек яратган илмий ишларнинг энг йириги унинг юлдуз ва сайёралар ҳаракатига бағишланган «Астрономик жадвал»и ҳисобланади.

Улуғбекнинг юлдузлар ҳақидаги асари 1665 йили Оксфордда, 1853 йили Парижда, 1917 йили Америкада, 1943 йили Лондонда таржима қилинади ва босилиб чиқади.

Буюк олим Улуғбекка Хўжа Аҳрор бошлиқ реакцион гуруҳлар қарши чиқа бошлайдилар. Уларнинг ташвиқоти билан ўғли Абдуллатиф 1449 йили отасини қатл қилишга фармон беради. Қора гуруҳлар томонидан буюк олим Улуғбек ўлдирилса-да, унинг номи, ўлмас ишлари бутун дунёда абадий яшайди.

ULUG'BEK

Muhammad Tarag'ay Ulug'bek 1394 yilning 22 martida tug'iladi. U yoshlik vaqtlaridayoq bobosi Amir Temur bilan juda ko'p yurishlarda qatnashadi, ko'p mamlakat va shaharlarni ko'radi. Temur vafotidan keyin hokimiyat Ulug'bekning otasi Shohruh qo'liga o'tadi. Shohruh Xurosonda o'zi hukmronlik qilib, Mavoraunnahrni o'g'li Ulug'bekka topshiradi. Bu vaqtda Ulyg'bek 15 yoshda edi.

Ulug'bek 1417-1420 yillar mabaynida ajoyib madrasa qurdiradi. Bu madrasa tarixda Ulug'bek nomi bilan yuritiladi. U keyinchalik Samarqandda rasadxona ham qurdiradi.

O'rta asr fanining rivojida ulug' astronom Ulug'bekning xizmati katta. Ulug'bek yaratgan ilmiy ishlarning eng yirigi uning yuiduz va sayyoralar harakatiga bag'ishlangan «Astronomik jadval»i hisoblanadi.

Ulug'bekning yulduzlar haqidagi asari 1665 yili Oksfordda, 1853 yili Parijda, 1917 yili Amerikada, 1943 yili Londonda tarjima qilinadi va bosilib chiqadi.

Buyuk olim Ulug'bekka Xo'ja Ahror boshliq reaksiy guruhlar qarshi chiqq boshlaydilar. Ularning tashviqoti bilan o'g'li Abdullatif 1449 yili otasini qatl qilishga farmon beradi. Qora guruhlar tomonidan buyuk olim Ulug'bek o'ldirilsa-da, uning nomi, o'lmas ishlari butun dunyoda abadiy yashaydi.

АЛИШЕР НАВОИЙ

Алишер Навоий 1441 йил 9 февралда Ҳирот шаҳрида туғилди. Унинг отаси билимли, зийрак киши эди. Шунинг учун ўғлининг яхши билим олишига алоҳида эътибор берди. Заҳни ўткир Алишер 4-5 ёшидаёқ ўқиш, ёзишни ўрганди. Адабиёт ва санъатга ҳавас қўйди, ҳуснихатни эгаллади.

Кичкина Алишер машҳур форс, тожик шоирларининг асарларини завқ билан ўқиб, улардан гоят таъсирланди. Кўп ўтмай, ўз шеърлари билан ҳам танила бошлади.

Алишернинг мактабдоши Ҳусайн Бойқаро тахтга чиққач, уни ўзига вазир қилиб олади. Бу даврда солиқларнинг оғирлиги ҳамда феодал зулми кучайганлиги сабабли золимларга қарши халқ кўзғолонлари бўлиб турар эди. Бундай вақтларда Алишер Навоий мазлумлар манфаатини ҳимоя қилди. Ўз асарларида эса одамларни яхши фазилатли, адолатли бўлишга ундади, жабр-жафо ва зулмни қоралади. Бу олижаноб ишлари билан Навоий халқ ўртасида катта ҳурмат ва обрў қозонди. Алишер яшаган замонда туркий

тилда асар ёзиш айб саналар эди. Улуғ Навоийнинг тарихий хизмати шундаки, у ўлмас асарлари билан қадимий ўзбек тилининг чексиз имкониятини, унинг бошқа тиллар қатори бой ва қудратли тил эканлигини намойиш қилди.

Навоий форс тилида ҳам яхши шеърлар яратган.

Шоирнинг энг йирик асарлари «Хазойинул-маоний» деб аталган шеъринг тўплами ва бешта дostonдан иборат «Хамса» («Ҳайратул-аброр», «Фарҳод ва Ширин», «Лайли ва Мажнун», «Сабъаи сайёр», «Садди Искандарий»)дир.

Улуғ Навоийнинг бой ижодий мероси ҳақиқий халқ мулкига айланди Унинг асарлари бир қанча тилларга таржима қилинди, кўп нусxada нашр этилди.

ALISHER NAVOIY

Alisher Navoiy 1441-yil 9 fevralda Hirot shahrida tug'ildi. Uning otasi bilimli, ziyrak kishi edi. Shuning uchun o'g'lining yaxshi bilim olishiga alohida e'tibor berdi. Zehni o'tkir Alisher 4-5 yoshidayoq o'qish, yozishni o'rgandi. Adabiyot va san'atga havas qo'ydi, husnixatni egalladi.

Kichkina Alisher mashhur fors, tojik shoirlarining asarlarini zavq bilan o'qib, ulardan g'oyat ta'sirlandi. Ko'p o'tmay o'z she'rlari bilan ham tanila boshladi.

Alisherning maktabdoshi Husayn Boyqaro taxtga chiqqach, uni o'ziga vazir qilib oladi. Bu davrda soliqlarning og'irligi hamda feodal zulmi kuchayganligi sababli zolimlarga qarshi xalq qo'zg'olonlari bo'lib turar edi. Bunday vaqtlarda Alisher Navoiy mazlumlar manfaatini himoya qildi. O'z asarlarida esa odamlarni yaxshi fazilatli, adolatli bo'lishga undadi, jabr-jafо va zulmni qoraladi. Bu olijanob ishlari bilan Navoiy xalq o'rtasida katta hurmat va obro' qozondi. Alisher yashagan zamonda turkiy tilda asar yozish ayb sanalar edi Ulug' Navoiyning tarixiy xizmati shundaki, u o'lmas asarlari bilan qadimiy o'zbek tilining cheksiz imkoniyatini, uning boshqa tillar qatori boy va qudratli til ekanligini namoyish qildi.

Navoiy fors tilida ham yaxshi she'rlar yaratgan.

Shoirning eng yirik asarlari «Xazoyinul-maoniy» deb ataldan she'riy to'plami va beshта dostonдан iborat «Xamsa» («Hayratui-abrор», «Farhod va Shirin», «Layli va Majnun», «Sab'ai sayyor», «Saddi Iskandariy»)dir.

Ulug' Navoiyning boy ijodiy merosi haqiqiy xalq mulkiga aylandi. Uning asarlari bir qancha tillarga tarjima qilindi, ko'p nuxxada nashr etildi.

Х А Л Қ

Чўлпон

Халқ денгиздир, халқ тўлқиндир, халқ кучдир,
Халқ исендир, халқ оловдир, халқ ўчдир...
Халқ кўзғолса куч йўқдурким, тўхтатсун,
Қувват йўқким, халқ истагин йўқ этсун.
Халқ исёни салтанатни йўқ қилди,
Халқ истади: тож ва тахтлар йиқилди.
Халқ истаги озод бўлсун бу ўлка,
Кетсун унинг бошиндаги кўланка.
Бир кўзғолур, бир кўпирар, бир қайнар,
Бир интилур, бир ҳовлиқар, бир ўйнар.
Йўқликни-да, очликни-да йўқ этар,
Ўз юртини ҳар нарсага тўқ этар...
Бутун кучин халқ ичидан олайлик,
Кучоқ очиб халқ ичига борайлик.

Х А Л Қ

Cho'lpon

Xalq dengizdir, xalq to'liqindir, xalq kuchdir,
Xalq isyondir, xalq olovdur, xalq o'chdir...
Xalq qo'zg'olsa kuch yo'qdurkim, to'xtatsun,
Quvvat yo'qkim, xalq istagin yo'q etsun.
Xalq isyoni saltanatni yo'q qildi,
Xalq istadi: toj va taxtlar yiqildi.
Xalq istagi ozod bo'lsun bu o'lka,
Ketsun uning boshindagi ko'lanka.
Bir qo'zg'olur, bir ko'pirar, bir qaynar.
Bir intilur, bir hovliqar, bir o'ynar.
Yo'qlikni-da, ochlikni-da yo'q etar,
O'z yurtini har narsaga to'q etar...
Butun kuchin xalq ichidan olaylik,
Quchoq ochib xalq ichiga boraylik.

АБДУЛЛА ҚОДИРИЙ

Абдулла Қодирий 1894 йилда Тошкент шаҳрида деҳқон оила-
сида туғилди. У аввал мадрасада, кейин «Рус-тузем мактаби»да
ўқиди. Абдулла Қодирий ўз ижодини 1909 йиллардан бошлади.

А.Қодирий кўп йиллар «Муштум» журнали редакциясида ишлади. Бу унинг сатирик асарлар ёзишига катта таъсир кўрсатди.

1925 йилда Абдулла Қодирийнинг биринчи йирик асари «Ўтган кунлар» романи босилиб чиқди. Бу роман ўзбек адабиётидаги биринчи йирик прозаик асар эди. Асарда ўзбек халқининг XIX асар биринчи ярмидаги ҳаёти тасвирланади. Абдулла Қодирийнинг иккинчи йирик асари 1928 йилда ёзилган «Меҳробдан чаён»дир. Автор романда Туркистондаги феодализм даврининг энг сўнгги қаттиққўл хони Худоёрхон даврини тасвирлайди.

Шунингдек, ажойиб сўз устаси Абдулла Қодирийнинг зўр маҳорат билан ёзилган бу асарларида диндорлар ва руҳонийларнинг ишлари фош қилинади.

Абдулла Қодирий ўзбек ёзувчилари орасида биринчи бўлиб 1935 йилда колхоз ҳаёти мавзусида «Обид кетмон» асарини яратди.

Севимли ёзувчимиз Абдулла Қодирий 1939 йилда вафот этган.

ABDULLA QODIRIY

Abdulla Qodiriy 1894 yilda Toshkent shahrida dehqon oilasida tug'ilgan. U avval madrasada, keyin «Rus tuzem maktabi»da o'qidi. Qodiriy o'z ijodini 1909 yillardan boshladi.

Abdulla Qodiriy ko'p yillar «Mushtum» jurnali redaksiyasida ishladi. Bu uning satirik asarlar yozishiga katta ta'sir ko'rsatdi.

1925 yilda Abdulla Qodiriyning birinchi yirik asari «O'tgan kunlar» romani bosilib chiqdi. Bu roman o'zbek adabiyotidagi birinchi yirik prozaik asar edi. Asarda o'zbek xalqining XIX asr birinchi yarmidagi hayoti tasvirlanadi. Abdulla Qodiriyning ikkinchi yirik asari 1928 yilda yozilgan «Mehrobdan chayon»dir. Avtor romanda Turkistondagi feodalizm davrining eng so'nggi, qattiqqo'l xoni - Xudoyorxon davrini tasvirlaydi.

Shuningdek, ajoyib so'z ustasi Abdulla Qodiriyning zo'r mahorat bilan yozilgan bu asarlarida dindorlar va ruhoniylarning ishlari fosh qilinadi.

Abdulla Qodiriy o'zbek yozuvchilari orasida birinchi bo'lib, 1935 yilda kolhoz hayoti mavzusida «Obid ketmon» asarini yaratdi.

Sevimli yozuvchimiz Abdulla Qodiriy 1939 yilda vafot etgan.

ОНА, ДАДАМ НЕГА ЙИФЛАЯПТИЛАР?

Етти-саккиз ёшлик чоғларим, шаҳар ҳовлида яшар эдик. Дадам мудом ўтириб «Ўтган кунлар»ни ёзардилар. Бир кун ойим, одатимизча, эрталабки чойни бибимнинг уйига ҳозирладилар-да, эрта туриб ўз хонасида ёзиб ўтирган дадамни чойга чақиргани

А.Қодирий кўп йиллар «Муштум» журнали редакциясида ишлади. Бу унинг сатирик асарлар ёзишига катта таъсир кўрсатди.

1925 йилда Абдулла Қодирийнинг биринчи йирик асари «Ўтган кунлар» романи босилиб чиқди. Бу роман ўзбек адабиётидаги биринчи йирик прозаик асар эди. Асарда ўзбек халқининг XIX асар биринчи ярмидаги ҳаёти тасвирланади. Абдулла Қодирийнинг иккинчи йирик асари 1928 йилда ёзилган «Меҳробдан чаён»дир. Автор романда Туркистондаги феодализм даврининг энг сўнгги қаттиққўл хони Худоёрхон даврини тасвирлайди.

Шунингдек, ажойиб сўз устаси Абдулла Қодирийнинг зўр маҳорат билан ёзилган бу асарларида диндорлар ва руҳонийларнинг ишлари фош қилинади.

Абдулла Қодирий ўзбек ёзувчилари орасида биринчи бўлиб 1935 йилда колхоз ҳаёти мавзусида «Обид кетмон» асарини яратади.

Севимли ёзувчимиз Абдулла Қодирий 1939 йилда вафот этган.

ABDULLA QODIRIY

Abdulla Qodiriy 1894 yilda Toshkent shahrida dehqon oilasida tugʻilgan. U avval madrasada, keyin «Rus tuzem maktabi»da oʻqidi. Qodiriy oʻz ijodini 1909 yillardan boshladi.

Abdulla Qodiriy koʻp yillar «Mushtum» jurnali redaksiyasida ishladi. Bu uning satirik asarlar yozishiga katta taʼsir koʻrsatdi.

1925 yilda Abdulla Qodiriyning birinchi yirik asari «Oʻtgan kunlar» romani bosilib chiqdi. Bu roman oʻzbek adabiyotidagi birinchi yirik prozaik asar edi. Asarda oʻzbek xalqining XIX asr birinchi yarmidagi hayoti tasvirlanadi. Abdulla Qodiriyning ikkinchi yirik asari 1928 yilda yozilgan «Mehrobdan chayon»dir. Avtor romanda Turkistondagi feodalizm davrining eng soʻnggi, qattiqqoʻl xoni - Xudoyorxon davrini tasvirlaydi.

Shuningdek, ajoyib soʻz ustasi Abdulla Qodiriyning zoʻr mahorat bilan yozilgan bu asarlarida dindorlar va ruhoniylarning ishlari fosh qilinadi.

Abdulla Qodiriy oʻzbek yozuvchilari orasida birinchi boʻlib, 1935 yilda kolhoz hayoti mavzusida «Obid ketmon» asarini yaratdi.

Sevimli yozuvchimiz Abdulla Qodiriy 1939 yilda vafot etgan.

ОНА, ДАДАМ НЕГА ЙИФЛАЯПТИЛАР?

Етти-саккиз ёшлик чоғларим, шаҳар ҳовлида яшар эдик. Дадам мудом ўтириб «Ўтган кунлар»ни ёзардилар. Бир кун ойим, одатимизча, эрталабки чойни бибимнинг уйига ҳозирладилар-да, эрта туриб ўз хонасида ёзиб ўтирган дадамни чойга чақиргани

кириб кетдилар. Биз дастурхон теварагида у кишининг чиқишини кутамиз... Бир вақт ойим негадир индамай чиқдилар ва ўтириб бизга чой қуйиб бера бошладилар.

- Абдуллани чақирдингми, Раҳбар?-дадам чиқавермагач, ойимдан сўрадилар бибим.

- Йўқ.

- Нега?

- Ўғлингиз йиғлаб ўтирибдилар,- дедилар ойим.

Бибим бечора сакраб ўринларидан туриб дадамнинг хонасига йўл олдилар. Кап-катта кишининг йиғлашидан ҳайратга келиб мен ҳам бибим ортидан эргашдим. Кирсак, дарҳақиқат, у киши юм-юм йиғлар, курсига тирсакланиб олиб, тўхтовсиз ёзар эдилар. Бибим дадамнинг бу ҳолига бироз қараб турдиларда, бир нарсани тушундилар шекилли, индамай мени бошлаб орқага қайтдилар ва ўтириб чойни ича бошладилар. Мен бибимдан сўрадим:

- Дадам нега йиғляптилар?

- Даданг жинни бўлиб қолибди...-жавоб қилдилар бибим ва бошқа сўз айтмадилар.

Кейинчалик англасам, ўшанда дадам ўз севиқли қаҳрамони Кумушнинг фожиали ўлими пайтини тасвирлаётган эканлар...

Ҳабибулла ҚОДИРИЙ

ONA, DADAM NEGA YIG'LAYAPTILAR?

Etti-sakkiz yoshlik chog'larim, shahar hovlida yashar edik. Dadam mudom o'tirib «O'tgan kunlar»ni yozardilar. Bir kun oyim, odatimizcha, ertalabki choyni bibimning uyiga hozirladilar-da, erta turib o'z xonasida yozib o'tirgan dadamni choyga chaqirgani chiqib ketdilar. Biz дастурхон теварагида у кишининг чиқишини кутамиз... Бир вақт ойим негадир индамай чиқдилар ва о'тириб бизга чой қуйиб бера бошладилар.

- Abdullani chaqirdingmi, Rahbar?- dadam chiqavermagach, oyimdan so'radilar bibim.

- Yo'q.

- Nega?

- O'g'lingiz yig'lab o'tiribdilar,- dedilar oyim.

Bibim bechora sakrab o'rinlaridan turib dadamning xonasiga yo'l oldilar. Kap-katta kishining yig'lashidan hayratga kelib men ham bibim ortidan ergashdim. Kirsak, darhaqiqat, u kishi yum-yum yig'lar, kursiga tirsaklanib olib, to'xtovsiz yozar edilar. Bibim dadamning bu holiga biroq qarab turdilar-da, bir narsani tushundilar shekilli, indamay meni boshlab orqaga qaytdilar va o'tirib choyni icha boshladilar. Men bibimdan so'radim:

- Dadam nega yig'layaptilar?

- Dadang jinni bo'lib qolibdi...- javob qildilar bibim va boshqa so'z aytmadilar.

Keyinchalik anglasam, o'shanda dadam o'z sevikli qahramoni Kumushning fojiali o'limi paytini tasvirlayotgan ekanlar...

Habibulla QODIRIY

АЛИШЕРНИНГ ОНАСИ

ALISHERNING ONASI

Абдулла ОРИПОВ

Билмам, қандай аёл бўлган
Алишернинг онаси.

Балки унинг ақлига ҳам
Лол қолган замонаси.

Балки унинг кўзларида
Бўлган оғир бир хаёл.

Балки ғамгин бир зотдир у,

Балки шўхчан бир аёл.

Балки буюк фарзандига

Териб келган чечаклар.

Балки тунлар унга бедор

Айтиб берган эртақлар.

Майлига, у ким бўлмасин,

Ёлғиз бир сўз маъноси:

Алишернинг онаси у,

Навоийнинг онаси

Bilmam, qanday ayol bo'lgan
Alisherning onasi.

Balki uning aqliga ham
Lol qolgan zamonasi.

Balki uning ko'zlarida

Bo'lgan og'ir bir xayol

Balki g'amgin bir zotdir u,

Balki sho'xchan bir ayol

Balki buyuk farzandiga

Terib kelgan chechaklar.

Balki tunlar unga bedor

Aytib bergan ertaklar.

Mayliga, u kim bo'lmasin,

Yolg'iz bir so'z ma'nosi:

Alisherning onasi u,

Navoiyning onasi..

И С А Х О Ф И З

Исахофиз Тошкент шаҳридаги Девонбеги маҳалласида истиқомат қилган. Навоий, Фузулий ғазалларини куйлаган Исо, халқ орасида «Танбурчи-Исахофиз» деб ном олган эди. Унинг икки ўғли бўлган. Абдулла ва Саъдулла. Ҳар иккиси ҳам ота хунари - ҳофизликка қизиқишган. Ота ўз фарзандларига устоз бўлиб, ҳофизлик касбини қунт билан эгаллашига катта ёрдам берган, эски мактабларда, мадрасаларда ҳам ўқитган.

Исахофизнинг катта ўғли Абдулла Тошкентда хушовоз ҳофиз бўлиб танила бошлади. Унинг сеҳрли товушига мафтун бўлган ҳоким:

- Абдулла, сен зўр ҳофиз бўлганинг учун ҳафтада икки марта

меҳмонхонамга келиб ҳониш қилишинг шарт!- деб буйруқ берди...

Абдулла меҳмондўст, одамшаванда, ширинсухан эди. У тошкентлик Камий, Мискин, Хислат каби шоирларнинг шеърларини куйга солиб айтар эди.

Тошкент ҳофизи бўлиб танилган Абдулла уйда ҳам, кўчада ҳам етти ёшдан етмиш ёшгача бўлган барчага бирдек хушмуомалада бўлган.

Бир куни Абдулла Тошкент атрофидаги қишлоққа меҳмонга таклиф этилади. Базм тонготар давом этади. Улар катта боғда, ҳовуз бўйидаги супада ўтиришибди. Атрофда гултожихўроздан тортиб, қирқоғайнигача барқ уриб очилган. Мусаффо тонг ҳавоси кўзларга нур, торга овоз, дилга илҳом бағишларди...

Абдулла чалаётган танбур куйи тобора авжига чиққан, кўшиқ эса борган сари тингловчиларни сеҳрлайверган. Тонг паллада бир булбул ҳофиз кўлидаги танбур учига қўниб, сўнг дарахт шоҳига учиб ўтган. Ёқимли кўшиқ ва куйга маст бўлган ҳофизнинг ашуласига жўр бўлгач, учиб кетган...

Бу воқеадан хабардор бўлган дўстлари ўша-ўша уни «Абдулла Булбул» дейишарди.

Зухра ТОЛИПОВА

I S A H O F I Z

Isahofiz Toshkent shahridagi Devonbegi mahallasida istiqomat qilgan. Navoiy, Fuzuliy g'azallarini kuylagan Iso, xalq orasida «Tanburchi Isahofiz» deb nom olgan edi. Uning ikki o'g'li bo'lgan: Abdulla va Sa'dulla. Har ikkisi ham ota hunari - hofizlikka qiziqishgan. Ota o'z farzandlariga ustoz bo'lib, hofizlik kasbini qunt bilan egallashiga katta yordam bergan, eski maktablarda, madrasalarda ham o'qitgan.

Isahofizning katta o'g'li Abdulla Toshkentda xushovoz hofiz bo'lib tanila boshladi. Uning sehrli tovushiga maftun bo'lgan hokim:

- Abdulla, sen zo'r hofiz bo'lganing uchun haftada ikki marta mehmonxonamga kelib honish qilishing shart! - deb buyruq beradi...

Abdulla mehmondo'st, odamshavanda, shirinsuxan edi. U toshkentlik Kamiy, Miskin, Xislat kabi shoirlarning she'rlarini kuyga solib aytar edi.

Toshkent hofizi bo'lib tanilgan Abdulla uyda ham, ko'chada ham etti yoshdan etmish yoshgacha bo'lgan barchaga birdek xushmuomalada bo'lgan.

Bir kuni Abdulla Toshkent atrofidagi qishloqqa mehmonga taklif etiladi. Bazm tongotar davom etadi. Ular katta bog'da, hovuz bo'yidagi supada

o'tirishibdi. Atrofda gultojixo'rozdan tortib, qirqog'aynigacha barq urib ochilgan. Musaffo tong havosi ko'zlarga nur, torga ovoz, dilga ilhom bag'ishlardi...

Abdulla chalayotgan tanbur kuyi tobora avjiga chiqqan, qo'shiq esa borgan sari tinglovchilarni sehrlayvergan. Tong pallada bir bulbul hofiz qo'lidagi tanbur uchiga qo'nib, so'ng daraxt shohiga uchib o'tgan. Yoqimli qo'shiq va kuyga mast bo'lgan hofizning ashulasiga jo'r bo'lgach, uchib ketgan...

Bu voqeadan xabardor bo'lgan do'stlari o'sha-o'sha uni «Abdulla Bulbul» deyishardi.

Zuhra TOLIPOVA

КАПКИРНИНГ ОВОЗИ

Афандининг қорни очқаб турган эди, биров ундан сўрабди:

- Афанди, дунёда ниманинг овози яхши? Дуторникими, танбурникими, ғижжакникими?

- Ҳей биродар,- деб жавоб берибди Афанди,- ҳеч қайси бирининг овози капкирникига тўғри келмайди.

КАРКИРНИНГ ОВОЗИ

Афандининг қорни очқаб турган эди, биров ундан сўрабди:

- Афанди, дунёда ниманинг овози яхши? Дуторникими, танбурникими, ғижжакникими?

- Ҳей биродар,- деб жавоб берибди Афанди,- ҳеч қайси бирининг овози капкирникига то'ғ'ри келмайди.

ҲАМЗА ҲАКИМЗОДА НИЁЗИЙ

Ҳамза 1889 йилда Қўқон шаҳрида туғилган. Унинг отаси табиб бўлган. Ҳамзанинг ёшлик йиллари Қўқон шаҳрида ўтган. У аввал эски мактабда, кейинчалик мадрасада ўқиди.

1905 йилдан бошлаб шеърлар ёза бошлаган: «Илм иста» (1914), «Оқ гул» (1915-1917) шеърлари, «Тошбақа билан чаён» (1914) масали бор. Бундан ташқари у жуда кўп бошқа мавзуларда ҳам шеърлар ёзган.

Ҳамзанинг бир қанча драматик асарлари бор. «Заҳарли ҳаёт», «Бой ила хизматчи», «Майсаранинг иши», «Паранжи сирлари» каби.

1929 йил 18 март ойида Ҳамза Шохимардонда ўлган.

HAMZA HAKIMZODA NIYOZIY

Hamza 1889 yilda Qo'qon shahrida tug'ilgan. Uning otasi tabib bo'lgan. Hamzaning yoshlik yillari Qo'qon shahrida o'tgan. U avval eski maktabda, keyinchalik madrasada o'qidi.

1905 yildan boshlab she'rlar yoza boshladi. «Ilm ista» (1914), «Oq gul», «Qizil gul», «Pushti gul», «Yashil gul», «Safsar gul» (1915-1917) she'rlari, «Toshbaqa bilan chayon» (1914) masali bor.

Hamzaning bir qancha dramatik asarlari bor. «Zaharli hayot», «Boy ila xizmatchi», «Maysaraning ishi», «Paranji sirlari» kabi.

1929 yil 18 mart oyida Hamza Shohimardonda o'lgan.

ҲАМИД ОЛИМЖОН

Ҳамид Олимжон 1909 йилнинг 12 декабрида Жиззах шаҳрида меҳнаткаш oilасида туғилган.

9 yashar Ҳамид Олимжон Жиззахда очилган Наримонов номидаги тўлиқсиз ўрта мактабда ўқиди.

1929 йилда шоирнинг «Кўклам» номли ilk тўплами нашр этилди. 1932 йилда ёзилган «Бахтлар водийси» шеъри Фарғона водийси бўйлаб қилган саёҳати, кузатиш ва учрашувлардан олган таассуротлари асосида ёзилган.

Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр» (1937), «Семурғ» (1939) дostonларида икки дунё тасвирланади. Бу яхшилик ва ёмонлик дунёси.

«Зайнаб ва Омон» (1938) поэмаси оддий ўзбек қизининг ҳаёти унинг меҳнат қилиб, бахтли бўлиши ҳақидадир.

Ҳ.Олимжон 1943 йили Ўзбекистон ССР Фанлар академиясининг мухбир аъзоси қилиб сайланди.

Ҳамид Олимжон 1944 йилнинг 3 июлида фожиали вафот этади.

HAMID OLIMJON

Hamid Olimjon 1909 yilning 12 dekabrda Jizzax shaxrida mehnatkash oilasida tug'ilgan.

9 yashar Hamid Olimjon Jizzahda ochilgan Narimonov nomidagi to'liqsiz o'rta maktabda o'qidi.

1929 yilda shoirning «Ko'klam» nomli ilk to'plami nashr etildi. 1932 yilda yozilgan «Baxtlar vodiysi» she'ri Fargona vodiysi bo'ylab qilgan sayohati, kuzatish va uchrashuylardan olgan taassurotlari asosida yozilgan.

Hamid Olimjonning «Oygul bilan Baxtiyor» (1937), «Semurgʻ» (1939) dostonlarida ikki dunyo tasvirlanadi. Bu yaxshilik va yomonlik dunyosi.

«Zaynab va Omon» (1936) poemasi oddiy oʻzbek qizining hayoti - uning mehnat qilib, baxtli boʻlishi haqidadir.

H. Olimjon 1943 yili Oʻzbekiston SSR Fanlar akademiyasining muxbir aʼzosi qilib saylandi.

H. Olimjon 1944 yilning 3 iyulida fojiali vafot etdi.

ҚАРИ БИЛГАННИ ПАРИ БИЛМАС...

Дам олиш куни эди. Кечроқ турдим. Айвонда бувим кўринмадилар. У ёқ-бу ёққа қарадим. Топдим. Боғда эканлар. Қизиқ, бувижоним саҳарлаб боғда шафтоли дарахти ёнида турибдилар. Нима қиляптилар экан, дея кузата бошладим... Тушунмадим. Яқинроқ бордим. Қарасам, қўлларидоги игнанинг учида шафтоли гулидан териб косачага соляптилар. Ҳайрон бўлдим.

- Бувижон, нима қиляпсиз?

Бувим шу қадар берилиб кетган эканлар, аввал менга қарамадилар ҳам, сўнгра:

- Вой, болажоним-эй, қачон кела қолдинг? Сезмапман-ку. Ҳа, шафтоли гулидан теряпман, - дедилар.

- Мен ҳам теришайми? - деб шафтоли дарахти тагига ўта бошладим. - Нима қиласиз?

- Йўқ, йўқ, қизим. Кўлда терсанг, заҳа бўлади. Айланай сендан. Ўзим, ўзим авайлаб, билиб-билиб тераман. Кейин буни чучвара қиламиз. Шу десанг, қон босимим яна кўтарилиб кетибди. Буни жуда фойдаси кўп-да, болам, - дедилар шафтоли гулларига ишора қилиб. - Ҳар йили баҳорда бир-икки шунақа чучвара қилиб еб тураман. Анча фойдаси тегади, болажоним...

Бувижоним билан боғдан қайтар эканмиз, шафтоли гулидан тайёрланадиган таомни тушунтириб бердилар... Ҳа, қари билганни пари билмас, деб шуни айтсалар керак. Келгуси баҳорда худо хоҳласа, бувижонимга шундай таомни ўзим тайёрлаб бераман.

QARI BILGANNI PARI BILMAS...

Дам олиш кuni edi. Кечроқ турдим. Айвонда бувим ко'ринмадилар. У yoқ-бу yoққа қарадим. Топдим. Боғ'да еканлар. Қизиқ, бувижоним саҳарлаб боғ'да шафтоли дарахти yонидa турибдилар. Нима қиляптилар екан, дея кузата бoшладим... Тuшунмадим. Яқинроқ бордим. Қарасам,

qo'llaridagi ignaning uchida shaftoli gulidan terib kosachaga solyaptilar. Hayron bo'ldim.

- Buvijon, nima qilyapsiz?

Buvim shu qadar berilib ketgan ekanlar, avval menga qaramadilar ham, so'ngra:

- Voy, bolajonim-ey, qachon kela qolding? Sezmapman-ku. Ha, shaftoli gulidan terayapman,- dedilar.

- Men ham terishaymi? - deb shaftoli daraxti tagiga o'ta boshladim. - Nima qilasiz?

- Yo'q, yo'q, qizim. Qo'lda tersang, zaha bo'ladi. Aylanay sendan. O'zim, o'zim avaylab, bilib-bilib teraman. Keyin buni chuchvara qilamiz. Shu desang, qon bosimim yana ko'tarilib ketibdi. Buni foydasi juda ko'p-da, bolam,- dedilar shaftoli gullariga ishora qilib. - Har yili bahorda bir-ikki shunaqa chuchvara qilib eb turaman. Ancha foydasi tegadi, bolajonim!..

Buvijonim bilan bog'dan qaytar ekanmiz, shaftoli gulidan tayyorlanadigan taomni tushuntirib berdilar... Ha, qari bilganni pari bilmas, deb shuni aytsalar kerak. Kelgusi bahorda xudo xohlasa, buvijonimga shunday taomni o'zim tayyorlab beraman.

GULNORA.

МУНДАРИЖА

Суз боши.....	3
Узбек тили тарихидан. Алфавит.....	4
Суз туркумлари.....	17
От.....	18
Отларнинг ясалиши.....	21
Отларнинг грамматик категорияси.....	24
Сон категорияси	24
Эгалик категорияси.....	27
Келишшк категорияси.....	30
Феъл.....	49
Феълларнинг ясалиши.....	50
Феълнинг грамматик категорияси.....	52
Феълнинг нисбат категорияси.....	53
Феълнинг булишли-булишсизлик категорияси.....	55
Феълларда майл категорияси.....	58
Феълларда замон категорияси.....	61
Утган замон феъли.....	61
Ҳозирги замон феъли.....	64
Келаси замон феъли.....	66
Шахс-сон категорияси.....	67
Сифат.....	68
Сифатларнинг маънога кура турлари.	70
Сифатнинг тузилиши.....	74
Сифатнинг ясалиши.....	76
Сифат даражалари.....	80
Сон.....	84
Ҳисоб сузлари.....	93
Вақт ҳисоби.....	99
Олмошлар.....	100
Кишилик олмошлари.....	100
Курсатиш олмошлари.....	102
Узлик олмоши.....	103
Суроқ олмошлари.....	104
Белгилаш олмошлари.....	105
Гумон олмошлари.....	106
Равиш.....	108
Кумакчилар.....	111
Юкламалар.....	114
Боғловчилар.....	115
Тақлидий сузлар.....	116
Ундов сузлар.....	117
Фойдаланиш учун матнлар.....	117

Аҳмедова Г., Каримжонова В.

ЎЗБЕК ТИЛИ

(Олий ўқув юртлари, коллеж ва
лицейларнинг рус гуруҳлари учун)

Проф. Миртожиев М. таҳрири остида

Муҳарририят мудири	Содиқов С.
Техник муҳаррир	Ким У.
Мусахҳих	Усмонова М.
Компьютерда саҳифаловчи	Тиллаҳужаев А.

Босишга рухсат этилди 29.12.2000 й.
Қоғоз бичими 84x108 $\frac{1}{32}$. Таймс гарнитураси.
Офсет босма усулида босилди. Шартли босма
табоқ 7,56. Нашр.босма табоғи 6,01.
10000 нусха (1-5000). 109 - буюртма.
Баҳоси шартнома асосида.

“Ижод дунёси” нашриёт уйи.
700129, Тошкент шаҳри, Навоий кучаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Дашлат матбуот
қумитаси китоб-журнал фабрикасида босилди.
700129, Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов
кучаси, 1-уй.